

Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети

Диссертациялык кеңеш Д 08.23.666

Кол жазма укугунда
УДК: 31:314.04(575.2)(043.3)

МУКАМБАЕВ НУРБЕК ЖЭЭНБАЕВИЧ

Кыргыз Республикасында калктын санынын өсүшү

08.00.12 – бухгалтердик эсеп, статистика

Экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын авторефераты

Бишкек – 2024

Иш Эл аралык башкаруу, укук, финансы жана бизнес академиясынын маалымат системалары кафедрасында **аткарылды**

Илимий консультант: **Саякбаева Айганыш Апышевна,** экономика илимдеринин доктору, Ж.Баласагын атындагы КУУнун профессору

Расмий оппоненттер: **Исраилов Мукаш,** экономика илимдеринин доктору, профессор, Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин бухгалтердик эсеп, анализ жана аудит кафедрасынын профессору

Тайгашинова Кусникамал Тортубаевна, экономика илимдеринин доктору, профессор, Алмата гуманитардык-экономикалык университетинин эсепке алуу, аудит жана статистика кафедрасынын профессору

Исроилов Баходир Ибрагимович, экономика илимдеринин доктору, профессор, Өзбекстан Республикасынын Ташкент мамлекеттик экономикалык университетинин профессору

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университети, бухгалтердик эсеп жана экономикалык талдоо кафедрасы, дареги: 723500, Кыргыз Республикасы, Ош ш., А.Масалиев проспекти, 80.

Диссертациялык ишти коргоо 2024 - жылдын 25 октябырында саат 14.00 дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз мамлекеттик университетине жана И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетине караштуу Д 08.23.666 диссертациялык кеңешинин отурумунда өтөт. Дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү 547.

Диссертациянын видеоконференциясына кирүү үчүн шилтеме: <https://vc.vak.kg/b/082-wra-13n-j9d>

Диссертациялык иш менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көчөсү 547) жана И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин (720044, Бишкек ш., Ч. Айтматов просп., 66) китепканаларынан жана ошондой эле, Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын сайтынан таанышууга болот https://stepen.vak.kg/d_08_23_666/121099/ .

Автореферат 2024-жылдын «24» сентябрында таркатылды

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, э.и.д., доцент **Есеналиева Б.Б.**

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Туруктуу өнүгүү концепциясына ылайык туруктуулуктун социалдык компоненти адамга багытталган. Адамдын өнүгүү концепциясынын алкагында адам объект эмес, өнүгүүнүн субъекти болуп калат. Демек Кыргызстандын калкынын санын өнүктүрүү Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүгө багытталган стратегиянын маанилүү жана актуалдуу категориясы болуп саналат.

Азыркы учурда (2022-ж.) Кыргызстандын калкы төмөнкү параметрлер менен айырмаланат: 21,5 промилле – төрөлүү коэффициенти; 6,1 промилле – өлүм коэффициенти; 6,0 промилле – нике коэффициенти; 1,7промилле – ажырашуу коэффициенти; 71,9 жаш – жашоонун күтүлгөн узактыгы; 5917 адам – миграция сальдосу.

Кыргыз Республикасын өнүктүрүү-2040 стратегиясына ылайык Кыргыз Республикасынын экономикасын үзгүлтүксүз өнүктүрүүнү камсыз кылуунун маанилүүлүгүнөн улам, ар бир өзүнчө секторду өнүктүрүү көйгөйлөрүн чечүү бүтүндөй өлкөнүн өнүгүүсүн башкаруу системасынын талап кылынган бөлүгү болуп калат.

Чет элдик окумуштуулардын: Р. Анкера, Б. Берельсон, М.Д. Бейлс, Дж.Гэлбрейт, А.Коул, А.Митр, М.Молинэ, Г.Мюрдаль, Дж.Ноулс, Р.Салас, А.Сови, Б.М.Стампер, Л.Таба, Г.Фарука, К.С.Шриканта жана башкалардын эмгектери калктын өнүгүүсүн социалдык, экономикалык жана экологиялык процесстерге таасир этүүчү факторлор менен байланыштырат.

Калктын жалпы теориясынын өнүгүшүнө КМШ окумуштууларынын: Е. Андреев, Э.Араб-Оглы, Л. Арутюнян, А. Боярский, Д. Валентея, А. Вишневский, Заславской, А. Кваши, Г. Киселева, А. Котляр, О. Лармин, В. Медков, Н. Панкратьева, Н. Римашева, Л. Рыбаковский, М. Сонин, В. Стешенко, Б. Урланиса, Д. Шелестов, В.А. Щеренко жана башка көптөгөн окумуштуулардын эмгектери олуттуу салым кошту.

Калктын саны, демография, социалдык коргоо жана жумуштуулук маселелерин методологиялык жактан практикалык чечүүгө чейинки маселелердин кеңири спектринде Кыргызстандын окумуштууларынын: Е.П. Чернова, Н.Х. Кумскова, Г.В. Кумсков, А. А. Саякбаева, В. Е. Савина, К.А. Алимов жана башкалардын иштеп чыгуулары камтыды.

Ушуга байланыштуу калкты өнүктүрүүнүн теориялык-методологиялык ыкмаларын талдоо, негизги илимий багыттарды, келечектүү идеяларды аныктоо жана калктын курамдык бөлүктөрүнүн өзгөрүүсүнүн негизги тенденцияларына жана бул өзгөрүүлөрдү аныктоочу көрсөткүчтөргө сандык баа берүү маанилүү.

Изилдөөнүн негизги ыкмасы калктын проблемаларын жана ага карата жалпы теориялык көз караштарды изилдөөгө комплекстүү мамиле кылуу болуп саналат.

Коргоого чыгарылган жыйынтыктар жана иштин илимий жаңылыгы, анда биринчи жолу КР калкынын жалпы теориясында калыптануунун негизги ыкмаларын жана теориялык багыттарын комплекстүү талдоо камтылган.

Окутууда иштин натыйжаларын колдонуу бул процессти жогорку мектепте калктын саны жаатында гана эмес, ошондой эле социалдык жана табигый чөйрөнү камтыган кеңири планда калктын айлана-чөйрө менен өз ара аракеттенүүсүнүн айрым жактарын изилдеген коомдук жана табигый илимдер жаатында өркүндөтүүгө мүмкүндүк берет.

Ошону менен бирге КР калкынын өнүгүүсү дагы эле жетиштүү деңгээлде изилдене элек.

Диссертациялык изилдөөнүн темасын тандоо Кыргыз Республикасынын экономикасы үчүн калкты өнүктүрүү проблемасынын актуалдуулугун жогорулатуу, ошондой эле калктын өнүгүү көрсөткүчтөрүн жана тенденцияларын жөнгө салуу механизмдин компоненттерин иштеп чыгуу зарылдыгы менен шартталган, алар адамзаттык өнүгүүгө, демографиялык коопсуздукка, ошондой эле бүткүл өлкөнүн өнүгүүсүнүн туруктуулугуна багытталган.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн мазмуну экономика тармагында жүргүзүлүп жаткан реформаларды чагылдырат жана Кыргыз Республикасын 2018-2040-жылдарга өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясын, Кыргыз Республикасын 2026-жылга чейин өнүктүрүүнүн Улуттук программасын, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин күн тартибин ишке ашырууга багытталган. 2030-жылга чейинки мезгилге туруктуу өнүктүрүү, 2021-2030-жылдарга Кыргыз Республикасынын миграциялык саясатынын концепциясы, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2019-2030-жылдарга калктын саламаттыгын сактоо жана саламаттыкты сактоо системасын өнүктүрүү программасы Дени сак адам - өнүккөн өлкө”, 2024-2028-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Региондук программасы жана Кыргыз Республикасын 2030-жылга чейин Туруктуу өнүктүрүү максаттары, ошондой эле Эл аралык башкаруу академиясынын илимий иштеринин темаларына тиешелүү. , Укук, финансы жана бизнес темасында: “Глобалдык чакырыктардын контекстинде Кыргызстанды туруктуу өнүктүрүү маселелери”.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Бул иштин максаты калктын табигый жана механикалык кыймылынын сандык жана сапаттык статистикалык көрсөткүчтөрү аркылуу Кыргыз Республикасынын калкынын өнүгүүсүн изилдөө жана туруктуу демографиялык өнүктүрүү боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Диссертациялык изилдөөдө коюлган максатка жетүү үчүн төмөнкү негизги милдеттер аныкталды:

1. Калкты өнүктүрүүнүн теориялык жана методологиялык негиздерин изилдөө жана алардын негизги компоненттерин аныктоо;

2. Кыргызстандын демографиялык потенциалын жана демографиялык коопсуздугун алардын башкы статистикалык детерминанттары аркылуу баалоо;

3. Облустар боюнча КР региондорун рейтингдөө үчүн социалдык-экономикалык өнүгүүнүн интегралдык көрсөткүчтөрүнүн динамикасына статистикалык талдоо жүргүзүү;

4. Кыргыз Республикасында төрөлүүнүн негизги факторлорунун өз ара байланыштарынын корреляциялык-регрессиялык моделин иштеп чыгуу жана алардын төрөлүүгө таасиринин деңгээлин аныктоо;

5. Калктын жалпы өлүмүнө таасир этүүчү статистикалык маанилүү факторлорду баалоо;

6. Кыргызстандын калкынын миграциясындагы заманбап тенденцияларды жана корреляциялык өз ара байланыштарды аныктоо;

7. Орто мөөнөттүү келечекке КР калкынын санынын болжолун ишке ашыруу;

8. КР калкынын жаш-жыныстык түзүмдүк когортторун жана алардын жүрүш-туруш тенденцияларын изилдөө.

9. Кыргызстандагы демографиялык өнүгүүгө таасир этүүчү факторлордун маанилүүлүгүн аныктоо.

Иштин илимий жаңылыгы. Диссертациялык изилдөөнүн алынган жыйынтыктарынын илимий жаңылыгы Кыргыз Республикасында калктын өнүгүүсүн камсыз кылуучу негизги жоболордун теориялык жана методологиялык негиздемесинде турат, бул төмөнкүдөй илимий натыйжаларды алууга мүмкүндүк берди:

- КР калкынын өнүгүшүн изилдөөгө системалуу мамиле кылуу сунушталды;

- Кыргызстандын демографиялык потенциалы менен демографиялык коопсуздугунун маанилүү катышы негизделди;

- социалдык-экономикалык өнүктүрүүнүн интегралдык көрсөткүчүн сандык баалоо эсептелди жана анын региондорун рейтингдөө жүргүзүлдү;

- төрөлүүнүн жана анын негизги аныктоочу факторлорунун ортосундагы байланыштын статистикалык моделдери иштелип чыкты;

- КР калкынын жалпы өлүмүнө таасир этүүчү факторлор негизделди жана аларга баа берилди;

- Кыргыз Республикасынын заманбап тышкы миграциясынын негизги тенденцияларын эсептөө үчүн методикалык ыкма сунушталды;

- 2034-жылга чейинки мезгилге Кыргызстандын аялдар жана эркектер калкынын санынын божомолу төрөлүү, өлүм жана миграция факторлорун эске алуу менен аткарылды;

- орто мөөнөттүү келечекке КР калкынын негизги когортторунун параметрлерин өзгөртүү тренддери көрсөтүлдү;

- Кыргызстандын демографиялык өнүгүүсүнө таасир этүүчү негизги факторлор аныкталды жана бааланды.

Алынган жыйынтыктардын практикалык мааниси. Алынган натыйжалардын практикалык мааниси иште түзүлгөн теориялык жоболор жана практикалык сунуштар Кыргыз Республикасынын экономикасынын социалдык секторун анын негизги көрсөткүчтөрүн камтуу менен андан ары

реформалоону камсыз кылууга, ошондой эле анын туруктуу демографиялык коопсуздугун камсыз кылуучу Кыргыз калкынын санын өнүктүрүүгө таасир этүүгө мүмкүндүк берет. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору андан аркы илимий-изилдөө иштери үчүн баштапкы база катары кызмат кыла алат, ошондой эле калктын теориясы, демографиялык коопсуздук, калктын табигый кыймылы жана ага байланыштуу атайын курстар боюнча лекциялардын жаңы жана колдо болгон курстарын иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн.

Алынган натыйжалардын экономикалык маанилүүлүгү. Илимий натыйжалардын экономикалык маанилүүлүгү Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн келечектүү программаларын иштеп чыгууда конкреттүү сунушталмаларды даярдоодо, калктын жалпы өлүмүнө таасир этүүчү факторлорго баа берүүнү пайдалануу, азыркы тышкы миграциянын негизги тенденцияларынын эсептөөлөрү, төрөлүү көрсөткүчтөрүнүн болжолу, ошондой эле Кыргызстандын эркектеринин жана аялдарынын санынын болжолу, Кыргыз Республикасында төрөлүүгө таасир этүүчү факторлорду баалоо, калктын туруктуу өнүгүүсүнө мониторинг жүргүзүү үчүн экономикалык, социалдык жана демографиялык параметрлерди киргизүү боюнча көрсөтүлгөн. Диссертациянын негизги жоболору Кыргыз Республикасынын Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлигине колдонууга сунушталган, бул тууралуу ишке киргизүү актысы бар.

Диссертациянын коргоого коюлган негизги жоболору:

- системалуу мамиле, калктын негизги топтордун параметрлери өзгөртүүлөрдү изилдөө, анын өнүгүшүнүн коомдук, экономикалык жана экологиялык шарттарды эске алат;
- айрым критерийлер же чектик көрсөткүчтөр менен өз бөлүктөрүндө байланышкан демографиялык потенциал катары демографиялык коопсуздукту аныктоонун методикасы. Демографиялык потенциалдын касиеттерин талдоо жана аны түзүмдөштүрүү өлкөдөгү калкты жөнгө салуу боюнча конкреттүү чараларды аныктоого мүмкүндүк берет;
- АӨИнин үч көрсөткүчүнөн турган Кыргызстандын калкынын региондор боюнча социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн интегралдык көрсөткүчүнүн эсеби: билимдүүлүк жана сабаттуулук индекси; узак жашоо индекси; киреше индекси; ошондой эле биз сунуш кылган иш менен камсыз кылуу индекси. Сунушталган методика Кыргыз Республикасында социалдык-экономикалык өнүгүүнүн жаңы көрсөткүчүн киргизүүгө, бул интегралдык көрсөткүч боюнча облустарды ранжирлөөгө жана жалпысынан анын деңгээлинин өзгөрүшүнө мониторинг жүргүзүүгө мүмкүндүк берет;
- төрөттүн таасир этүүчү факторлор менен корреляциялык байланыштарын моделдөө, бул 1000 жашоочуга үй-бүлө курган түгөйлөрдүн санынын бир пайызга көбөйүшү төрөттүн 0,5 пайызга өсүшүнө алып келерин көрсөтөт. Саламаттык сактоого кеткен чыгымдардын көбөйүшүнө анча маанилүү эмес реакция болот, бирок реакция бар жана ал оң. Сунушталган модель анын

адекваттуулугунда жана маанилүүлүгүндө төрөлүүнүн өзгөрүшүн иш жүзүндө талдоо жана болжолдоо үчүн, ошондой эле Кыргызстанда калкты өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыгуу жана үй-бүлө институтун чындоо үчүн колдонулушу мүмкүн;

- КР калкынын жалпы өлүмүнүн деңгээлине таасир этүүчү факторлорду баалоо, бул учурда алардын ичинен кыйла таасирдүүсүн аныктоого жана өлкөдөгү өлүмдүн өзгөрүшүнүн болжолун моделдөөгө мүмкүндүк берет. Моделдин аныктоочу факторлору аныкталды: калктын жан башына орточо жылдык кирешеси жана мамлекеттик бюджеттен айлана-чөйрөнү коргоого бөлүнгөн каражаттар. Методикалык ыкмалар, корутундулар жана сунуштар аларды калктын ден соолугун калыптандырууда экзогендик жана эндогендик факторлордун үлүштүк салымын аныктоо, ошондой эле калктын өнүгүү стратегиясын иштеп чыгуу үчүн эсептөөдө колдонууга мүмкүндүк берет.

- Кыргызстандын тышкы миграциясынын агымын шарттаган негизги факторлордун таасирин өлчөөгө мүмкүндүк берүүчү Кыргыз Республикасынын заманбап тышкы миграциясынын негизги тенденцияларын эсептөө үчүн методикалык ыкма (КР ИДП деңгээли, РФдагы эмгек акынын деңгээли, КРдагы жан башына орточо киреше жана КРда жашоо минимуму). Бул айрым региондорду жана өндүрүштөрдү өнүктүрүү максатында миграциялык агымдарды тартипке келтирүүгө жардам берет;

- төрөлүү, өлүм жана миграция факторлорун эске алуу менен Кыргызстандагы аялдардын жана эркектердин санынын болжолдуу көрсөткүчтөрүнүн автордук эсеби. Бул эсептөө КР калкынын санынын аялдар жана эркектер жагынан так орто мөөнөттүү болжолдоолорун аткарууга мүмкүндүк берет;

- өлкөнүн жашоочуларынын 60+ категориясындагы курактык түзүмдөрдүн санынын беш жылдык бөлүштүрүү боюнча (2024-ж., 2029-ж. жана 2034-ж.), ошондой эле курактык топтор (балдар), (ата-энелер) жана (ата-энелер) боюнча өзгөрүү тренддери мамлекеттик жана бизнес түзүмдөр тарабынан социалдык, билим берүү, рекреациялык кызмат көрсөтүүлөрдү, спорттук иш-чараларды, ошондой эле калктын белгилүү бир топтору үчүн товарларды өндүрүүнү келечекке пландоо үчүн колдонулушу мүмкүн.

- никелешүү деңгээли, саламаттык сактоого чыгымдар, калктын жан башына орточо кирешеси, айлана-чөйрөнү коргоого бюджеттин чыгымдары, КР ИДПсы, ошондой эле КРда эмгек акы сыяктуу Кыргызстандын демографиялык өнүгүүсүнө таасир этүүчү факторлорго баа берүү. Бул факторлор калкты өнүктүрүүнү башкаруу механизминин элементтери катары, ошондой эле өлкөнү өнүктүрүүнүн жаңы жана колдонуудагы стратегияларын толуктоолорду иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Автор тарабынан КР калкын өнүктүрүүнүн теориялык, методологиялык жана практикалык аспектери жана коргоого алып чыгуучу бардык жоболор иштелип чыккан. Тактап айтканда: Кыргыз Республикасындагы калктын өнүгүүсүн изилдөөгө системалуу мамиле; өзөк, демографиялык кабык жана социалдык-экономикалык кабык менен көрсөтүлгөн демографиялык потенциалдын

структуралык курамы; демографиялык потенциал менен демографиялык коопсуздуктун ортосундагы байланыш; Кыргыз Республикасынын региондорунун социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн интегралдык көрсөткүчү;

Кыргыз Республикасындагы төрөттүн көрсөткүчү менен аны аныктоочу негизги факторлордун, ошондой эле Кыргыз Республикасынын калкынын жалпы өлүмү менен аны аныктоочу факторлордун ортосундагы өз ара байланыштын статистикалык моделдерин; Кыргыз Республикасынын азыркы тышкы миграциясынын негизги тенденцияларын эсептөөнүн методологиялык мамилеси; 2034-жылга чейинки мезгилге Кыргызстандын аял жана эркек калкынын саны боюнча болжолдор. төрөттүн, өлүмдүн жана миграциянын факторлорун эске алуу менен; орто мөөнөттүү мезгилге Кыргыз Республикасынын калкынын негизги топторунун параметрлери; ошондой эле Кыргызстандын демографиялык өнүгүшүнө таасир этуучу негизги факторлор.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо. Изилдөөнүн негизги теориялык жана практикалык жоболору жана жыйынтыктары эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда баяндалды жана жактырылды. Алардын арасында: “Билим берүүдөгү жана илимдеги интеграциялык жана инновациялык процесстер: абалы, келечеги” конференциясы (Бишкек ш., 2011-ж.); International Conference on Eurasian Economics (Алматы ш., 2012-ж.); “Эсепке алуунун, финансылык отчеттуулуктун, аудиттин, тобокелдик менеджментинин, статистиканын, мамлекеттик финансылардын эл аралык стандарттары жана аларды колдонуу көйгөйлөрү” аттуу илимий-практикалык конференция (Новосибирск ш., 2013-ж.); “Инновациялык экономика: теориядан практикага” илимий-практикалык конференция (Новосибирск ш., 2014-ж.); V студенттердин, магистрлердин, аспиранттардын жана окутуучулардын “Үзгүлтүксүз кесиптик билим берүү: теориядан практикага” илимий-практикалык конференциясы (Новосибирск ш., 2014-ж.); Бүткүл россиялык илим фестивалынын алкагында өткөн студенттердин, аспиранттардын жана жаш окумуштуулардын илимий-практикалык конференциясы (Новосибирск ш., 2015-ж.); “Россия жана жаңы экономика: өнүгүүнүн негизги факторлору” илимий-практикалык конференциясы (Новосибирск ш., 2016-ж.); “Илимий изилдөөлөрдү өнүктүрүүнүн негизги багыттары” илимий-практикалык конференциясы (Хельсинки ш., Финляндия, 2023-ж.), «Евразиядагы жаңы миграция: интеграциялык процесстердин кесепеттери» (Бишкек, 2023), International Conference on Smart Information Systems and technologies (Astana, RK, 2023); 19th International Conference Water and Wastewater: Transportation Treatment, Management, (Moscow, 2024) ж.б.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары КР УАК сунуш кылган журналдарда жарыяланган.

Диссертациянын жыйынтыктарын басылмаларда чагылдыруунун толуктугу.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча автор КР УАК рецензиялаган ата мекендик жана россиялык журналдарда жарыяланган, алардын 16сы РИНЦтин тизмесине, 4 Скопустун тизмесине киргизилген. Диссертациянын негизги мазмунун чагылдырган жалпы көлөмү 10 б.б. жалпы 20 макала бар.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертациялык иш кириш сөздөн, 4 главадан, корутундудан, практикалык сунуштамалардан, 181 пайдаланылган адабияттардын тизмесинен, көлөмү 254 беттен таблицалардан жана сүрөттөрдөн турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугу, теманын мамлекеттик жана илимий программалар менен байланышы, изилдөөнүн максаттары жана милдеттери аныкталып, илимий жаңылыктын даражасы, иштин теориялык жана методологиялык мааниси ачылып, коргоого коюлган негизги жоболор аныкталды жана диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси негизделди.

«Калктын санынын өнүгүшүнө теориялык жана методологиялык ыкмалар» деген **биринчи главада** калктын санын өнүктүрүүнүн негизги түшүнүктөрү берилген.

Адабияттарга сереп. Калктын санынын өнүгүшү – адамзат коомунун өнүгүшү менен барган сайын татаалдашып бараткан калктын сандык жана сапаттык өзгөрүүлөрүнүн мыйзам ченемдүү процесси. Бирок ага байланыштуу бардык өзгөрүүлөрдү түшүндүрүү үчүн демография жетишсиз. Жетишсиздик 20-кылымдын экинчи жарымында курч боло баштаган. А. Сови [*Сови А. Общая теория населения. - Т.1 - Экономика и рост населения: пер. с франц. - М.: «Прогресс», - 1977. - 503 с.*] калктын санын изилдөөгө башка илимдерди тартуу зарылдыгы жөнүндө идеяны сунуштады. Бул идея профессор Д.И. Валентейдин жетекчилиги астында Москва мамлекеттик университетинин экономика факультетинин калк проблемаларын изилдөө борборунун иштеп чыгууларында толук чагылдырылган, ал комплекстүү мамилени – башка жакын илимдерди активдүү тартууну сунуш кылган. [*Валентей Д. И., Кваша А. Я. Основы демографии. - М.: Мысль, - 1989. - 287 с.*]. Башкача айтканда калктын саны жөнүндө билимдер системасы тынымсыз өнүгүүдө.

Калктын билимин тереңдетүү процессине экономикалык, тарыхый, социологиялык илим, этнография, калктын географиясы, социалдык гигиена, укук таануу менен тыгыз байланыш өбөлгө түзөт. Бул илимдердин кесилишинде калктын экономикасы, калктын социологиясы, калктын генетикасы жана башка бир катар илимий тармактар өнүгө баштады. Калкты изилдеген илимдердин ортосундагы байланыш аларга экономикалык, социологиялык, географиялык жана башка илимдердин системасында болуу менен бирге калктын илимий билим системасынын бир бөлүгү болууга мүмкүндүк берет, изилдөөнүн жалпы объектинге ээ жана аларды бириктирген

билимдин бирдиктүү принциптерине негизделген. Тектеш илимдер калктын иштөө жана өнүгүү мыйзамдарын изилдөө ыкмалары менен мүнөздүү. Россиянын демографиялык адабиятында калктын теориясынын өнүгүшү анын теориялык жана методологиялык аспектерин терең изилдөө менен айырмаланат.

Илимдердин өз ара байланышынын теориялык маселелерин иштеп чыгууга Д.И. Валентей тарабынан редакцияланган «Калк жөнүндө билимдер системасы» деген жамааттык эмгек олуттуу салым кошкон. Анда биринчи жолу Россиянын илимий адабиятында калктын билим системасынын предмети, калктын өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн билүү, анын ичинде демографиялык репродукция түзүлдү [*Система знаний о народонаселении. Под ред. Валентея Д. И. - М.: Высшая школа, – 1976. - 255с.*].

О.В. Лармин «Калкты изилдөөнүн методологиялык проблемалары» калкты классификациялоо боюнча төмөнкүдөй схеманы сунуш кылды: конкреттүү социалдык-экономикалык шарттардан алаксытууда калктын санын көбөйтүүнүн ар кандай параметрлеринин туруктуу, маанилүү байланыштарын белгилөөчү сандык мыйзам ченемдүүлүктөр; калктын көбөйүү, отурукташуу жана миграция процесстери менен жалпы коомдук өндүрүштүн (жана анын курамдык элементтеринин) олуттуу байланыштарын ачкан калктын санынын жеке экономикалык мыйзамдары, калктын түзүмүн өзгөртүү; социалдык шарттардын бүткүл суммасы менен көбөйүү, отурукташуу жана миграция процесстеринин, калктын түзүмүнүн өзгөрүшүнүн ортосундагы олуттуу байланыштарды көрсөткөн жеке социалдык-демографиялык мыйзам ченемдүүлүктөр; коомдук өндүрүштү өнүктүрүү менен бүтүндөй калктын өнүгүшүнүн ортосундагы өз ара көз карандылыкты ачкан, туруктуу өз ара көз карандылыкты көрсөткөн жалпы экономикалык мыйзамдар; социалдык шарттардын бардык суммасынын өзгөрүшү менен калктын санынын өнүгүшүнүн ортосундагы көз карандылыкты көрсөткөн эң жалпы социалдык-демографиялык мыйзамдар [*Лармин О. В. Методологические проблемы изучения народонаселения. - М.: Статистика – 1974. - 238с.*]. Ушул негизде калктын кыймылынын үч негизги түрүн көрсөткөн калктын түзүмү аркылуу белгиленген демографиялык мыйзамдар үч негизги топко бөлүнөт:

- 1) калктын социалдык кыймылынын мыйзамдары;
- 2) калктын мейкиндик кыймылынын мыйзамдары;
- 3) калктын табигый кыймылынын мыйзамдары.

Жалпысынан, калктын мыйзамдары калктын жеке мыйзамдарынын системасы катары көрсөтүлүшү мүмкүн:

- 1) экономикалык мыйзамдар;
- 2) социалдык мыйзамдар;
- 3) демографиялык мыйзамдар [*Алиев К. А. Воспроизводство и занятость населения: Учебное пособие. - Бишкек: КРСУ, – 2008. – 133с.*].

Т.И. Заславская коомдук илимдердин методологиясын, посткоммунисттик кайра куруу процесстеринин теорияларын жана

«механизмдерин» жана жалпысынан коомдук экономиканы, коомдук түзүлүштөгү жана адамдык потенциалдагы өзгөрүүлөрдү изилдеген. [Заславская Т. И. *Социальный механизм трансформации. Учебное пособие.* – Москва: Дело, - 2004. – 400 с.].

В. Г. Костаков социалдык саясатты жана анын айрым багыттарын иштеп чыккан [Костаков В. Г. *Прогноз занятости населения: методологические основы.* – М.: Экономика, 1979. - 184с.].

Б.Ц. Урланис СССРдеги экономикалык демографияны негиздөөчүлөрдүн бири [Урланис Б. Ц. *Историческая демография. Избранные труды.* - М.: Наука. – 2007. – 468 с.]. Анын эмгектеринин арасында эксперттер узунунан демографиялык талдоону колдонгон «Бир муундун тарыхы» монографиясын белгилешет.

Узунунан талдоо – бул демографиялык процесстерди изилдөө ыкмасы, анда алар когорттордо, башкача айтканда кандайдыр бир демографиялык абалга кирген адамдардын популяцияларында сүрөттөлөт жана талданат. Мында демографиялык окуялар алардын табигый ырааттуулугунда каралат.

Узунунан талдоонун артыкчылыгы – демографиялык окуялардын календарын (б.а. окуялардын когорттун жашоо мезгилдерине бөлүштүрүлүшүн) жана тигил же бул шарттардын таасири астында ошол календардын өзгөрүшүн изилдөө мүмкүнчүлүгү. Ар кандай когорттордогу демографиялык окуялардын жыштыгын узунунан талдоодо салыштыруу менен, жашоо шарттарынын өзгөрүшүнүн демографиялык процесстердин динамикасына тийгизген таасири жана ошол динамиканын өзү жөнүндө туура түшүнүк алууга болот.

Бул ыкманын кемчиликтери байкоо жүргүзүүнүн натыйжаларын чыныгы процесстерден «артта» калууда. Когорттун толук демографиялык тарыхы берилген демографиялык абалдан чыкканда гана белгилүү болот. Бул абалдан чыга элек когорттор үчүн окуялардын саны «кесилген». Ошондуктан бул учурда көрсөткүчтөрдүн экстраполяциясын же «күтүлгөн» көрсөткүчтөрдү колдонуу керек.

Кыргызстанда калктын жана эмгек ресурстарынын проблемаларынын теориялык жана методологиялык маселелерин иштеп чыгууга негиз салуучу салымды Е.П. Чернова кошкон [Чернова Е. П. *Теоретико-методологические проблемы народонаселения и трудовых ресурсов.* - Фрунзе: Илим, - 1982. – 352 с.].

Калктын социалдык-экономикалык жана демографиялык көйгөйлөрүн Н.Х. Кумскова иштеп чыккан [Кумскова Н. Х. *Экономика и репродукция человека.* - Бишкек: КРСУ, - 1998. - 114 с.].

Г.В. Кумсков биринчи кезекте Кыргыз Республикасынын миграциялык процесстеринин өзгөчөлүктөрүн жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн терең изилдейт [Кумсков Г. В. *Закономерности и особенности развития миграционных процессов Кыргызстана на современном этапе.* - Бишкек: Илим, - 2002. - 222с.].

А.А. Саякбаева демография, саламаттык сактоо, жумуш менен камсыз кылуу жана социалдык коргоону камтыган калкты өнүктүрүүнүн кеңири

спектрин иштеп чыккан [*Саякбаева А. А. Социальная защита населения. Теория, практика, проблемы и решения. - Бишкек: КНУ им Ж.Баласагына, – 2006. – 225 с.*].

Калктын социалдык-экономикалык мамилелер системасындагы ролу жана мааниси К. А. Алиевдин эмгектеринде изилденет [*Алиев К. А. Воспроизводство и занятость населения: Учебное пособие. - Бишкек: КРСУ, – 2008. – 133с.*].

60-80-жылдары демографиялык өзгөрүүлөрдүн (демографиялык фактор) экономикалык процесстерге тийгизген таасири маселесине көп көңүл бурулган. Демографиялык фактордун маанилүүлүгүн баалоодо ал системалуу түрдө каралышы керектиги белгиленди [*Рыбаковский Л. Л. Методологические вопросы прогнозирования населения. - М: Статистика. - 1978. – 208с.*].

Талдоонун негизги багыттары – калктын санынын, анын өсүү темпинин, жыныстык түзүлүшүнүн жана калктын жайгашуусунун иштегендердин санына жана түзүмүнө тийгизген таасири, эмгек өндүрүмдүүлүгү, керектөө деңгээли, улуттук кирешени керектөө жана топтоо фондоруна бөлүштүрүү, калктын көбөйүшүнүн оптималдуу тибинин проблемасы, ошондой эле муундардын экономикалык салымы жаатындагы изилдөөлөр. Калктын жалпы теориясынын бул бөлүгүндө ар кандай илимий багыттардын ыкмалары эң аз байкалат, алардын бардыгы «демографиялык багытка» жакын жайгашкан.

Калктын көбөйүү түрлөрүнүн мындай алмашуусун илимий жактан түшүнүү демографиялык өтүү теориясынын пайда болушуна алып келди, анын негизги милдети төрөлүү, өлүм жана калктын табигый өсүү процесстериндеги өзгөрүүлөрдүн ырааттуулугун жана мүнөзүн түшүндүрүү жана алардын узак мөөнөттүү тенденцияларын аныктоо болуп саналат. Көптөгөн окумуштуулар тарабынан иштелип чыккан мындай демографиялык өтүүнүн жалпы схемасында анын төрт ырааттуу фазасы, этаптары же этаптары жазылган.

Ошентип калктын категориясын аныктоонун негизги концептуалдык ыкмалары калктын өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүн, калктын көбөйүү түрлөрүн, ошондой эле демографиялык процесстердин өзгөрүү келечектерин камтыйт.

Демографиялык процесстер деп калктын көбөйүү процесстери түшүнүлөт, ал эми советтик демографиялык адабиятта бул түшүнүктү чечмелөөгө эки мамиле болгон. Калктын көбөйүшү жалпысынан калктын кыймылынын үч түрүн билдирет: табигый, аймактык жана социалдык. Калктын көбөйүү процесстерин тар чечмелөө берилген түшүнүктү калктын табигый кыймыл процесстери менен чектейт.

Дал ушул позициялардан социалдык-экономикалык өнүгүү пландарын иштеп чыгуунун практикалык маселелерин чечүүгө өнүгүп келе жаткан мамлекеттердин улуттук өкмөттөрүнүн мамилесинин чектелгендигин аныктоого болот, анткени өкмөттөр, эреже катары өлкөнүн өнүгүүсүнүн макроэкономикалык пропорциялары менен калктын табигый кыймылынын параметрлеринин катышын гана өзгөртүүгө умтулушат.

Бирок бизге Кыргызстан сыяктуу өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөгү демографиялык саясат концепцияларын сын көз караш менен талдоонун

реалдуу маселелеринин көз карашынан алганда, демографиялык саясат түшүнүгүн кеңири чечмелөөдөн баштоо керек деп ойлойбуз.

Акыркы жарым кылымда демографияны жалпы өнүгүүнүн экономикалык жана социалдык факторлору боюнча изилдөөгө көбүрөөк көңүл буруу тенденциясы байкалууда.

Көптөгөн демографиялык маселелерди чечүү методдордун системасын колдонууну талап кылат, алардын арасында негизги орунду статистикалык жана математикалык методдор ээлейт, ошондой эле акыркы убакта социологиялык методдор барган сайын колдонулууда.

Азыркы учурда суроо-талап калктын санынын өсүшү реалдуу жылышуулардын көз карашы менен калктын өнүгүү индикаторлорунун системасын ачып берүү болуп саналат, ошондой эле алардын коомдук-экономикалык менен гана эмес, ошондой эле экологиялык системалар менен байланышы.

Калктын өнүгүү жана кайра чыгаруу мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоо, адамдардын ортосундагы мамилелерди талдоо орнотуу негизинде, үй-бүлөнүн маанилүү ролу жарыяланат. Үй-бүлөгө, анын курамына жана түзүмүнө, ошол кездеги түшүнүктөргө ылайык социалдык-экономикалык факторлордун системасы таасир этет, аларга төмөнкүлөр кирет: илимий-техникалык революциянын шартында жумушчу күчүн кайра өндүрүү сапатына талаптардын өсүшүн күчөтүү, аялдардын кесиптик эмгеги менен иш менен камсыз болушунун масштабы, жаштардын жана аялдардын экономикалык өз алдынчалыгынын деңгээли, коомдун социалдык-экономикалык бирдиги катары үй-бүлөнүн функцияларынын мүнөзү жана коомдук мааниси, үй-бүлө мүчөлөрүнүн муктаждыктарынын түзүмү жана анын балдарга болгон муктаждыкка, турак жай менен камсыздоо системасын, мамлекеттин жардамын, керектөөнүн коомдук фонддорунун өсүшүн, алардын түзүмүн өркүндөтүүнү ж.б.у.с.

Айрым проблемаларды чечүү же процесстерди түшүндүрүү мурунку мезгилде иштелип чыккан түшүндүрмөлөрдү жана гипотезаларды бирдиктүү методологиялык позициялардан алдын ала талдоого жана классификациялоого негизделиши керек (мисалы, шарттар системасын, факторлорду жана демографиялык жүрүм-турум механизмдерин тарыхый талдоонун негизинде). Андан кийин аларды социалдык-экономикалык жана саясий трансформациялар процессинде, өлкөнүн калкын өнүктүрүү жана кайра өндүрүү процессинде, ошондой эле климаттын өзгөрүшүнө же жашыл экономикага өтүү процессинде калкты өнүктүрүү жана кайра өндүрүү концепциясын кошкондо, калкты кайра өндүрүү жана өнүктүрүүнүн бирдиктүү мазмундуу концепцияларына жалпылоо керек.

Мазмундук жактан алганда өлкөнүн калкын өнүктүрүү концепциясын иштеп чыгуу зарыл. Башкача айтканда калктын теориясынын маанилүү өзгөчөлүгү калктын өнүгүүсүнүн сызыктуу эместигин жана көп өзгөрмөлүүлүгүн таануу болуп калат жана ушуга байланыштуу калктын өнүгүүсүнүн ар кандай этаптарында тандоо эркиндигинин деңгээли, анын

чектери (экономикалык, социалдык, демографиялык, экологиялык ж.б.) маселесин тереңирээк иштеп чыгуу.

Калкты өнүктүрүүнүн көп өзгөрмөлүүлүгү жөнүндө түшүнүк бардык суроолорго жооп берген калктын өнүгүүсүнүн универсалдуу моделдерин (сыягы, «демографиялык өтүү» сыяктуу) түзүүдөн принципалдуу баш тартууну, аны уюштуруунун көп түрдүү формаларын таанууну болжолдойт. Мындан тышкары калктын өнүгүүсүнүн тарыхый калыптанган типтерине таянган мындай көп түрдүүлүк азыркы учурда да жок эмес. Жогоруда айтылгандардын баары калктын өнүгүүсүнүн глобалдык багыттарын четке кагуу эмес, ал эми анын жалпы теориясын куруу татаалдыгын көрсөтүп турат.

90-жылдардын башынан бери жогорку теориялык жана методикалык деңгээлде калктын жалпы теориясынын маанилүү багыты – туруктуу өнүгүүнүн фактору жана критерийи катары адам потенциалынын сапатына байланыштуу калктын сапаты жана өнүгүүсү жаатындагы изилдөөлөр өнүгө баштады. БУУнун методикасына ылайык 1990-жылдан бери адам потенциалын өнүктүрүү индексинин жылдык эсептөөлөрү жүргүзүлүп келет.

Өсүштүн жаңы сапатына өтүү менен байланышкан заманбап шарттарда анын негизги критерийи болуп салттуу макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн өсүшү эмес, адам потенциалын өнүктүрүү, атап айтканда калктын сапаттык мүнөздөмөлөрүнүн (алдыдагы жашоонун орточо узактыгы, гендердик айырмачылыктарды эске алуу менен билим деңгээлинин) бир катар өзгөрүүсү саналат.

Социалдык өнүгүү боюнча Бүткүл дүйнөлүк конференцияда (Копенгаген, 1995) дүйнөлүк коомчулукка учурдагы басымды экономикалык өсүш темптеринен адамдын туруктуу өнүгүүсүнө которуу сунушталган жана ушуга байланыштуу эл экономиканы өнүктүрүү үчүн эмес, экономика адамдардын өнүгүшү үчүн бар деген принциптин негизинде өнүгүүнүн жаңы максаттарын иштеп чыгуу зарыл.

Демографиялык потенциалдын өлчөө бирдиктери бар. Бул абсолюттук бирдик жылына төрөлгөн балдардын саны жана салыштырмалуу – төрөлгөн балдардын санынын берилген жылдагы түшүмдүү калктын санына болгон катышы. Аналогия боюнча миграциянын демографиялык потенциалын баалоого болот, анын компоненттерин статистикалык эсепке алуу узак убакыттан бери жүргүзүлүп келет.

Бул ыкма калктын такталган болжолун ишке ашырууга мүмкүндүк берет. Мында жаңы методологиялык база түзүлөт, ал калктын табигый кыймылына гана эмес, миграциялык, эмгектик, социалдык-экономикалык процесстерге да колдонулушу мүмкүн.

«Кыргызстандын демографиялык коопсуздугун экономикалык-статистикалык талдоо жана анын негизги детерминанттары» деген экинчи глава.

Изилдөө объекти. Изилдөөнүн объекти калктын өнүгүшүнүн негизги процесстери болуп саналат.

Изилдөө предмети. Кыргыз Республикасында калктын туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуу үчүн негизги методологиялык ыкмалар жана практикалык эсептөөлөрдүн натыйжалары изилдөөнүн предмети болуп саналат.

Материалдар жана изилдөө методдору. Диссертациялык иште изилдөөнүн төмөнкү материалдары колдонулду: статистикалык жыйнактар, жарыялоолор жана КР Улутстаткомунун динамикалык таблицалары; Евразия экономикалык комиссиясынын статистикалык материалдары; Россия Мамлекеттик статистика комитетинин статистикалык жыйнактары; World Bank Open Dataи эл аралык донордук уюмдардын статистикалык материалдары. Мындан тышкары биз төмөнкү өкмөттүк программалардын материалдарын изилдедик: 2013-2017-жылдарга туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы, 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы, Кыргыз Республикасын 2026-жылга чейин өнүктүрүүнүн Улуттук программасы, 2030-жылга чейинки мезгилге туруктуу өнүктүрүүнүн күн тартиби, Кыргыз Республикасынын региондорун өнүктүрүү, ошондой эле туруктуу өнүгүү максаттары БУУнун өнүктүрүү..

Бул эмгекте изилдөөлөрдү жүргүзүүдө талдоонун төмөнкүдөй ыкмалары колдонулган: көп фактордук талдоонун методдору, экономикалык статистиканын методдору (динамиканын катарлары жана аларды жакындаштыруу, орточо жана салыштырмалуу чоңдуктар, топтор, графикалык жана индекстик методдор), ошондой эле математикалык-статистикалык методдор (корреляциялык талдоо, регрессия).

Демографиялык потенциалды сандык баалоого изилдөөчүлөрдүн көңүлү олуттуу бойдон калууда жана өнүгүүнүн көптөгөн процесстерине калктын параметрлеринин таасири менен шартталган. Ошентип, калктын санынын өсүшүнүн теориясы негизги демографиялык жылыштарга үнөмдөө реакциясын, капиталды топтоону жана өндүрүштүн өсүшүн болжолдоо үчүн колдонууну сунуштайт. Мындай чоң жылыштар мамлекеттик кызматтарга суроо-талапты жана калктын каалаган салык деңгээлин өзгөртөт [Holtz-eakinD. *Demographics, politicalpowerandeconomicgrowth. - PublicFinance. – 1993. – 48. - P. 349–365. - PMID: 12233623*].

Айрым изилдөөчүлөр адам ресурстарынын баалуулугун жаратылыш ресурстарына теңешет. Жаратылыш байлыктарынын мааниси төмөндөп, жашыруун ресурстардын мааниси алдынкы планга чыгат. Ошентип, адамзат өз потенциалын кантип ишке ашыруу маселеси менен бетме-бет келет. Ушуга байланыштуу региондун демографиялык потенциалы (геодемографиялык потенциал) экономикалык, геосаясий жана башкалар менен катар региондун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн аныктоочу жана анын социалдык-экономикалык абалын калыптандыруучу алдынкы көрсөткүчтөрдүн катарына кирет. Табигый ресурстар сыяктуу эле, калктын мейкиндик дифференциациясы бар, демек сандык жана сапаттык жагынан аймактык айырмачылыктар бар. «Демографиялык потенциал» түшүнүгүнө мамиле

жасоодо автор мейкиндик компонентин эсепке алуу зарылдыгы жөнүндө айтып, «геодемографиялык потенциал» түшүнүгүн түзүп, аны баалоо методикасын сунуш кылат, ал кайрадан калктын көбөйүшү менен байланыштуу [*Gabdrakhmanov N. Demographic Potential of the Region: Spatial Analysis. - The Turkish Online Journal of Design Art and Communication. 2017. Vol. 7. pp. 1700-1705*].

Биз изилдөөчү Д. Едиев менен демографиялык потенциалды аныктоодо, калктын акыркы тукуму менен байланышкан жалпы көрсөткүч катары, бул потенциал улуттун демографиялык күчүн чагылдырганда, анын келечектеги калктын өсүшүн камсыз кылуу мүмкүнчүлүгүнө тилектешпиз [*Ediev D. Application of the Demographic Potential Concept to Understanding the Russian Population. History and Prospects: 1897-2100. - Demographic Research Volume 4, Article 9, P. 289-336. – June 2001. DOI:10.4054/DemRes.2001.4.9*].

Ошентип, демографиялык потенциалдын параметрлерин аныктоо, алардын социалдык, экономикалык жана экологиялык өзгөрмөлөр менен өз ара байланышын талдоо – бул ар бир өлкөнүн демографиялык өнүгүүсүнүн ага эң ылайыктуу жана минималдуу зыян менен жетише ала турган критерийлерин белгилеген муктаждыгы.

Бул бизге сандык баалоо жүргүзүү үчүн калктын демографиялык потенциалынын түзүмүн иштеп чыгууга мүмкүндүк берди.

Демографиялык потенциалдын деңгээлине баа берүү үчүн биз тандаган көрсөткүчтөрдүн мааниси объектив аркылуу ачылып, экономикалык жана социалдык факторлордун таасири астында болот.

Демографиялык потенциал кайра өндүрүү жана миграциялык потенциалдан турушу керек деген аныктамаларды жетекчиликке алуу менен биз өзүбүздүн калктын демографиялык потенциалынын түзүмүн сунуштайбыз, ал көрсөткүчтөрдүн үч катарынан турат жана ДП өзөгүнөн, ДП демографиялык кабыгынан жана ДП социалдык-экономикалык кабыгынан турат, 2.1-сүрөт.

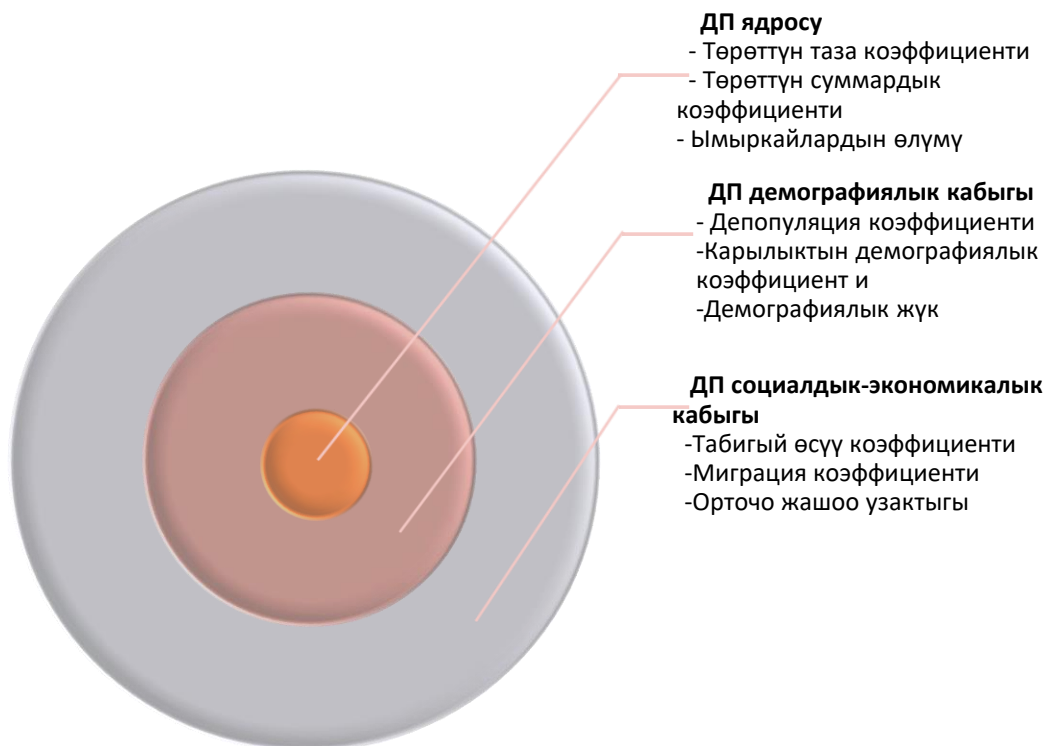
ЕАЭБ өлкөлөрүнүн мисалында демографиялык потенциал схемасы боюнча сандык көрсөткүчтөрдү карап көрөлү [*Статистический ежегодник Евразийского экономического союза. – Москва: Евразийская экономическая комиссия. - 2021. – 460с.*]. Биринчиден, демографиялык коопсуздуктун өзөгүн түзгөн үч көрсөткүчтү белгилейбиз. Алар аялдардын көбөйүү коэффициенти менен, жалпы калктын төрөлүү коэффициенти менен жана ымыркайлардын өлүм коэффициенти менен турат.

Ушул үч коэффициент тең калктын санынын өсүшү боюнча негизги эсепти жана мүнөздөмөнү камсыз кылат. Бул көрсөткүчтөрдүн баары бирдиктүү өлчөө бирдиги – промилле.

2020-жылы ЕАЭБ өлкөлөрү боюнча демографиялык коопсуздуктун негизги көрсөткүчтөрү түзүлдү: а) *ымыркайлардын өлүмү* Арменияда 7.4 %, Беларусияда 2.4 % (2019-ж.), Казакстанда 7.8 %, Кыргызстанда 14.4 %, РФ 4.5 %; б) *төрөлүүнүн суммардык коэффициенти* Арменияда 1.65 %, Беларусияда 1.38 % (2019-ж.), Казакстанда 3.12 %, Кыргызстанда 3.04 %, РФ 1.50 %; в) *төрөттүн таза коэффициенти* Арменияда 0.757 %, Беларусияда 0.672 % (2019-ж.), Казакстанда 1.517 %, Кыргызстанда 1.420 %, РФ 0.72 %.

Төмөнкү үч көрсөткүч ДПнын демографиялык конвертинин бир түрү болуп саналат. Бул калктын депопуляциясынын коэффициенти, демографиялык картаюунун коэффициенти жана эмгекке жарамсыз калктын эмгекке жарамдуу калкка демографиялык оорчулугунун деңгээли.

Бул үч көрсөткүч чогуу алганда калктын азайышын, ошондой эле анын карылык жана эмгекке жарамсыз калктын эмгекке жарамдуу калктын жүгү менен байланышкан төмөндөшүнүн тобокелдиктерин мүнөздөйт (бул жүктүн көбөйүшү үй-бүлөлөрдүн жашоо деңгээлин төмөндөтүшү мүмкүн, бул кийинчерээк төрөлүүнү азайтуу же ымыркайлардын өлүмүн көбөйтүү). Бул көрсөткүчтөрдүн өлчөө бирдиги пайыз болуп саналат. 2020-жылы демографиялык коопсуздук көрсөткүчтөрү төмөнкүдөй болду а) *депопуляция коэффициенти* Арменияда 1.005 %, Беларусияда 0.73 % (2019-ж.), Казакстанда 0.38 %, Кыргызстанда 0.25 %, РФ 0.67 %; б) *карылыктын демографиялык коэффициенти* Арменияда 12.3 %, Беларусияда 15.6 %, Казакстанда 7.7 %, Кыргызстанда 4.9 %, РФ 15.50 %; в) *демографиялык жүк* Арменияда 0.48 %, Беларусияда 0.48 % (2019-ж.), Казакстанда 0.57 %, Кыргызстанда 0.61, РФ 0.72 %.

2.1-сүрөт. Демографиялык потенциалдын структурасы

Булак: автор тарабынан иштелип чыкты

Дагы үч көрсөткүч демографиялык потенциалдын социалдык-экономикалык кабыгы болуп саналат. Алар калктын табигый өсүү коэффициенти менен турат, калктын миграциялык өсүү/төмөндөө коэффициенти жана төрөлгөндө орточо жашоо узактыгы. Бул көрсөткүчтөр негизинен өлкөнүн экономикалык өнүгүүсү, анын инклюзивдүүлүктүн социалдык программалары, калктын материалдык жыргалчылыгы жана белгилүү бир деңгээлде калкка таасир этүүнүн экологиялык (климаттык) аспектери менен

шартталган. 2020-жылы ДПнын социалдык-экономикалык кабыгы: а) *табигый өсүш коэффициенти* Арменияда 0.1 ‰, Беларусияда – 3.5 ‰ (2019-ж.), Казакстанда 14.2 ‰, Кыргызстанда 17.9 ‰, РФ – 4.8 ‰; б) *миграциялык өсүш коэффициенти* Арменияда 1.1 ‰, Беларусияда 1.5 ‰, (2019-ж.), Казакстанда – 0.9 ‰, Кыргызстанда – 0.7 ‰, РФ 0.7 ‰; в) *орточо жашоо узактыгы* Арменияда 73.50, Беларусияда 74.47, Казакстанда 71.37, Кыргызстанда 71.75, РФ 71.54.

ЕАЭБ өлкөлөрүнүн рейтингдерин ДР өзөгүнө жана анын эки кабыгына таянып, жалпы кабыл алынган методологияны колдонуу менен эсептеп көрөлү.

Өлкөнүн демографиялык потенциалынын өзөгү боюнча эсептелген коэффициенттерден улам төмөнкүдөй жайгашат: 1. Казакстан (2.46); 2. Кыргызстан (1.91); 3. Беларусия (1.71); 4. РФ (1.59); 5. Армения (1.52).

ДПнын демографиялык кабыгы боюнча: 1. Казакстан (2.14); 2. Кыргызстан (2.10); 3. Беларусия (1.65); 4. Армения (1.65); 5. РФ (1.32).

ДПнын социалдык-экономикалык кабыгына ылайык, өлкөлөрдүн рейтингин төмөнкүдөй: 1. Беларусия (1.71); 2. Армения (1.71); 3. Кыргызстан (1.5); 4. Россия (1.15); 5. Казакстан (1.15).

Жалпысынан ЕАЭБ өлкөлөрү боюнча демографиялык потенциалды төмөнкүдөй баалоого болот: 1. Казакстан (5.75); 2. Кыргызстан (5.51); 3. Беларусия (5.07); 4. Армения (4.86). 5. РФ (4.06).

Ар бир мамлекет өзүнүн туруктуу өнүгүүсүнүн башкы максаттарынын бири болушу керек – демографиялык коопсуздукту камсыз кылуу, аны төмөнкүлөр аркылуу баалоого болот: (1) демографиялык коопсуздукту аныктоочу индекстер системасын (компонент) иштеп чыгуу; (2) анын компонентинин негизинде демографиялык коопсуздуктун интегралдык көрсөткүчүн иштеп чыгуу; (3) жалпы көрсөткүчкө алардын таасири боюнча көрсөткүчтөрдү рейтингдөө; (4) ДБ көрсөткүчтөрүнүн өзгөрүү тенденцияларын болжолдоо жана аларды ченемдик маанилерге келтирүү.

Ошентип, демографиялык процесстерди изилдөөдө калктын өнүгүү процесстеринин социалдык, экономикалык жана экологиялык аспектерин эске алууну талап кылган системалуу ыкманы колдонуу абдан маанилүү. Мында калктын жана экономиканын, социумдун жана экологиянын өз ара аракеттенүү процесстери, анын ичинде климаттык шарттар эки тараптуу болуп саналат.

Биз демографиялык потенциал (ДП) үч катар көрсөткүчтөр менен көрсөтүлүшү керектигин көрсөттүк:

- ДП ядросу болуп эсептелет, ага аялдар калкынын кайра жаралуу коэффициенти, калктын төрөлүшүнүн суммалык коэффициенти жана ымыркайлардын өлүмгө учурашынын коэффициенти кирет;
- калкты депопуляциялоо коэффициентинен, демографиялык картаюу коэффициенти менен жана эмгекке жарамдуу калктын эмгекке жарамдуу калкка демографиялык жүктөмүнүн деңгээлинен турган ДП демографиялык катмары;

- калктын табигый өсүү темптерин, калктын миграциясынын өсүү/азаюу темптерин жана төрөлгөндө күтүлгөн орточо жашоо узактыгын камтыган ДПнын социалдык-экономикалык кабыкчасы.

Биздин оюбузча, демографиялык коопсуздук – бул белгилүү бир критерийлер же чектик көрсөткүчтөр менен өз бөлүктөрүндө байланышкан демографиялык потенциал. Демографиялык коопсуздуктун абалына сандык жана сапаттык талдоо жүргүзүү үчүн жогоруда 2.1-сүрөттө көрсөтүлгөн көрсөткүчтөр боюнча эсептөөлөрдү жүргүзүү керек.

Демографиялык потенциалдын жана анын түзүмдүк компоненттеринин касиеттерин талдоо өлкөдөгү демографиялык кырдаалды жөнгө салуу боюнча конкреттүү чараларды аныктоого мүмкүндүк берет.

Методологиялык жактан биз демографиялык потенциалды жогорулатуунун маанилүүлүгүн баса белгилеген эксперттердин позициясын бөлүшөбүз, анткени бул көйгөйлөрдүн булагы эмес, өлкөнүн өнүгүшү үчүн мүмкүнчүлүктөрдүн булагы.

Биз белгилегендей, демографиялык коопсуздуктун абалына сандык жана сапаттык талдоо жүргүзүү үчүн 2.1-сүрөттө көрсөтүлгөн биз тандаган көрсөткүчтөр боюнча эсептөөлөрдү жүргүзүү жана аларды кандайдыр бир чектик чоңдуктар же критерийлер менен байланыштыруу керек. Эми биз Кыргызстандагы демографиялык коопсуздук критерийлерин карап баштасак болот (2.2-таблица).

Демографиялык процесстин ядросу. Келгиле, аялдардын популяциясынын көбөйүшүнүн эң ишенимдүү көрсөткүчү катары төрөттүн таза коэффициентине кайрылалы. Акыркы он жылда анын өсүшү байкалды.

2.1-таблица – 2010-2020-жж. Кыргызстандагы ДП көрсөткүчтөрүнүн динамикасы жана алардын критикалык мааниси

	2010-ж.	2015-ж.	2022-ж.	Осуу %	Критикалык көрсөткүч
ДП ядросу					
Аялдардын репродукциясынын таза коэффициенти	1,40	1,48	1,32	-5,6	1
Төрөттүн суммардык коэффициенти	3,06	3,19	2,81	-8	2,15
Ымыркайлардын өлүмүнүн коэффициенти, ‰	22,8	18,0	14,31	-37,2	6
ДПнын демографиялык кабыгы					
Калкты депопуляциялоо коэффициенти	0,25	0,21	0,21	-16	1
Демографиялык карылыктын катышы (1-январга карата), %	4,54	4,33	8,3	21,7	≤18
Эмгекке жөндөмсүз калктын эмгекке жарамдуу калкка демографиялык жүктөмү, %	68,1	66,5	76,2	10,6	≤60
ДП социалдык-экономикалык кабыгы					
Табигый өсүш коэффициенти, %	20,2	21,6	17,0	-18,8	+

Миграция коэффициентин (өсүү +, кетүү -) (10 000 адамга)	-0,0092	-0,0007	0,0008	1269	Жок
Төрөлгөндө орточо жашоо узактыгы, жыл	69,3	70,6	71,7	+3,5	83,3

Булак: автор тарабынан [<https://www.stat.kg>] боюнча түзүлдү.

2010-жыл (1,47), 2015-жыл (2,4) жана 2020-жыл (1,87) үчүн Кыргыз Республикасынын демографиялык абалы абсолюттук туруктуу коопсуздук категориясына кирет, Бул биринчи кезекте калктын депопуляциясынын коэффициенттеринин төмөндөшүнүн жана ымыркайлардын өлүмүнүн, ошондой эле жашоонун орточо узактыгынын кандайдыр бир өсүшүнүн аркасында болууда. Ошентип, ДБ көрсөткүчтөрүнүн өзгөрүүсүнүн заманбап тенденциялары жакынкы мезгилде же орто мөөнөттүү келечекте Кыргызстан демографиялык коопсуздуктун жогорку көрсөткүчү менен өлкөнүн статусун сактап кала тургандыгы жөнүндө айтууга мүмкүндүк берет.

Биздин пикирибиз боюнча региондун адамдык потенциалын өнүктүрүү индексинин негизин ар бир адамга жекече түздөн-түз тиешеси бар көрсөткүчтөр түзүшү керек, атап айтканда:

- билимдүүлүк жана сабаттуулук индекси (квалификациялуу эмгекке жеткиликтүүлүк);
- узак жашоо индекси (эмгекке жөндөмдүүлүк);
- киреше (эмгектин натыйжасы);
- ишке орноштуруу (эмгектин ишке ашырылышы).

Региондорду (облустарды) өлкөнүн ичинде өнүктүрүүнү баалоо үчүн дал ушул Региондорду өнүктүрүү индекстерин түзүүчү көрсөткүчтөргө бир нече башка мамилелер зарыл. Баарынан мурда, паритеттик баалардагы ИДПнын экономикалык компонентин региондун экономикалык ишинин эң объективдүү көрсөткүчү катары өлкөнүн валютасындагы жан башына орточо киреше менен алмаштыруу керек. Ошондой эле региондорду өнүктүрүүнүн реалдуу көрүнүшү дагы бир маанилүү көрсөткүчсүз мүмкүн эмес деп эсептейбиз, атап айтканда: биздин концепцияда эмгек мүмкүнчүлүгү катары мүнөздөлгөн жумуштуулук индекси.

Ошентип, биз төрт көрсөткүчтүн орточо арифметикалык көрсөткүчү катары өлкө ичинде региондордун өнүгүү индексин түзүү ыкмасын сунуштайбыз. Бул индекс өнүгүүнүн салыштырмалуу көрсөткүчү болот, ал биринчиден аймактарды Интегралдык көрсөткүч боюнча рейтингге чыгарууга мүмкүндүк берет, экинчиден, «идеалдуу» мааниден артта калууну көрсөтөт жана үчүнчү кезекте гана региондун реалдуу өнүгүү деңгээлин көрсөтөт. АӨИ компонентин эсептөө методикасы белгилүү жана аларды Кыргызстандын региондору (облустары) үчүн улуттук статистиканын маалыматтары боюнча эсептөөнүн жыйынтыктары таблицаларда келтирилген.

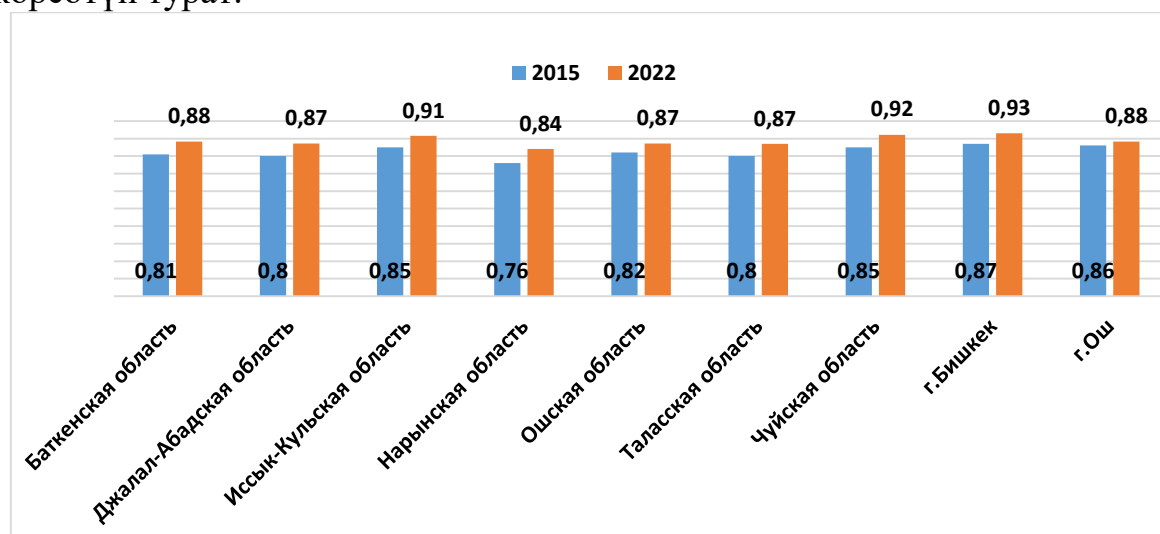
2.2- таблица – 2020-жылы КР региондору боюнча өзгөртүлгөн өнүгүү индексинин чондугу

Региондор	Киреше индекси	Узак жашоо индекси	Билим берүү индекси	Иш менен камсыз кылуу индекси	Өнүгүү индекси
Баткен облусу	0,65	0,79	0,81	0,87	0,78
Жалал-Абад облусу	0,59	0,80	0,731	0,92	0,76
Ысык-Көл облусу	0,82	0,76	0,79	0,91	0,82
Нарын облусу	0,62	0,76	0,72	0,90	0,75
Ош облусу	0,72	0,79	0,682	0,93	0,78
Талас облусу	0,65	0,78	0,792	0,96	0,80
Чүй облусу	0,89	0,76	0,922	0,91	0,87
Бишкек шаары	1,00	0,83	0,832	0,91	0,89
Ош шаары	0,65	0,74	1	0,96	0,84

Булак: автор тарабынан эсептелди [<https://www.stat.kg>].

2015 жана 2020-жылдардагы маалыматтарды салыштырып талдоо көрсөткөндөй, Чүй облусунда, ошондой эле Бишкек шаарында 2020-жылдын индекси 2015-жылдын көрсөткүчтөрүнөн ашкан эмес.

Жумуштун терс ийкемдүүлүгү жумушсуздуктун төмөндөшү өнүгүү индексинин жогорулашына алып келет жана тескерисинче. Алынган жыйынтыктар Региондорду өнүктүрүү индекстери инерциялык көрсөткүчтөр болуп саналарын, башкача айтканда өнүгүү индексин 1 %га жогорулатуу үчүн аны аныктоочу факторлор 1 %дан ашык көбөйтүлүшү керектигин көрсөтүп турат.

2.2-сүрөт. 2015-жылга жана 2022-жылга эсептелген индекстерди салыштыруу
Булак: автор тарабынан түзүлдү [<https://www.stat.kg>].

Ошентип, региондордун (облустардын) социалдык-экономикалык өнүгүү индекстерин эсептөөнүн биз сунуш кылган методикасы Кыргызстандын облустарын рейтингдөө жана облустук администрациялардын ишин баалоо үчүн колдонулушу мүмкүн.

«Кыргызстандын калкынын табигый кыймылынын статистикалык анализи» деген үчүнчү главада өлкөнүн калкынын төрөлүү, өлүм жана миграция тенденциялары каралды.

Төрөттүн фактордук көрсөткүчтөрүн тандоо алардын ортосундагы мүмкүн болгон өз ара байланышка эксперттик баа берүүлөрдүн негизинде, ошондой эле изилдөө жүргүзүү үчүн жетиштүү көлөмдө статистикалык маалыматтын болушун эске алуу менен ишке ашырылды. Аткарылган алдын ала талдоо натыйжа берүүчү фактор тигил же бул деңгээлде жакырчылыктын деңгээлине, жумушсуздуктун деңгээлине, калктын жан башына орточо жылдык кирешеге, турак жайды пайдаланууга берүүгө, никеге турууга, ажырашууга жана мамлекеттин саламаттык сактоого чыгымдарына жараша болорун аныктоого мүмкүндүк берди.

Башкача айтканда, биздин моделибизде – КРда калктын төрөлүү деңгээли, ‰; x_1 – жакырчылыктын деңгээли, ‰; x_2 – жумушсуздуктун деңгээли, ‰; x_3 – калктын жан башына орточо жылдык киреше, сом.; x_4 – турак үйлөрдү киргизүү, миң м²; x_5 – никелешүү, ‰; x_6 – ажырашуу, ‰; x_7 – саламаттык сактоого чыгымдар, млн сом.

Изилденүүчү жыйынтык белги менен аныктоочу фактордук көрсөткүчтөрдүн ортосундагы байланышты аныктоо үчүн эң маанилүү факторлорду тандап, мультиколлинеардуулуктун болушуна талдоо жүргүзүү керек, ал үчүн жупташкан корреляциялардын матрицасын куруу зарыл.

3.1-таблица – Жупташкан корреляция коэффициенттеринин матрицасы

	у	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6	x_7
у	1							
x_1	-0,30	1,00						
x_2	-0,24	0,90	1,00					
x_3	0,73	-0,80	-0,82	1,00				
x_4	0,61	-0,85	-0,84	0,96	1,00			
x_5	0,86	0,16	0,20	0,36	0,26	1,00		
x_6	-0,03	0,64	0,69	-0,51	-0,66	0,27	1,00	
x_7	0,83	-0,60	-0,64	0,94	0,89	0,59	-0,39	1,00

Жупташкан коэффициенттердин матрицасын талдоо эки фактордон келип чыккан маанилүү байланышты көрсөтөт: x_5 – калктын никеге туруусу, x_3 – калктын жан башына орточо жылдык киреше, сом. Ошол эле учурда бул факторлордун таасири түз (x_5 карата) жана тескери (x_3 карата) мүнөзгө ээ,

башкача айтканда, x_5 өсүшүндө төрөлүү көрсөткүчү өсөт, ал эми x_3 өсүшүндө төрөлүү азаят.

Калган факторлордун таасири статистикалык жактан анчалык деле маанилүү эмес, бирок алар ошол таасирдин сапаттык сүрөтүн көрсөтөт. Жакырчылыктын, жумушсуздуктун жана ажырашуунун деңгээлинин жогорулашы төрөттүн азайышына алып келет (кайтарым байланыш), ал эми турак жайлардын аянтынын көбөйүшү төрөттүн өсүшүнө алып келет (түз байланыш).

Ошентип, биз моделибиздеги мультиколлинеардыкты жок кылдык. Калган факторлордун таасири статистикалык жактан анчалык деле маанилүү эмес, бирок алар ошол таасирдин сапаттык сүрөтүн көрсөтөт. Жакырчылыктын, жумушсуздуктун жана ажырашуунун деңгээлинин жогорулашы төрөттүн азайышына алып келет (кайтарым байланыш), ал эми турак жайлардын аянтынын көбөйүшү төрөттүн өсүшүнө алып келет (түз байланыш). Ушуну менен байланыш (1) көрүнөт

$$y = 7,08 - 0,000054x_3 + 0,367x_5 + \varepsilon(2)$$

Сунушталган көз карандылыктын реалдуу көрүнүшкө адекваттуулугун аныктоо үчүн Фишер критерийин (F-критерийи) эсептеп, H_0 гипотезасын текшеребиз – байланыш сызыктуу эмес. Биздин моделдин Фишер критерийи $F = R^2 / (1 - R^2) \cdot ((n - m - 1) / m) = 114$ ге барабар, ал 3.88 таблицадагы мааниден кыйла ашып кетет, ошону менен алдыга коюлган гипотезаны четке кагат, б.а. байланыш сызыктуу. a_1 жана a_2 коэффициенттеринин маанилүүлүгү Стьюденттин t-тестинин жардамы менен текшерилет. Биздин учурда, биз a_1 , a_2 коэффициенттери жана көз карандылыктын эркин мөөнөтү (2) берилген 95% деңгээлинде маанилүү экенин көрөбүз.

Бул модель үчүн орточо жакындоо катасы 1,7 %ды түзөт. Корреляция коэффициентинин мааниси $R = 0,95$, бирге жакын, изилденүүчү факторлордун ортосундагы практикалык функционалдык байланышты көрсөтөт.

Сунушталган көз карандылык y көрсөткүчүнө белгиленген факторлордун таасирин сандык баалоого мүмкүндүк берет. Бул үчүн биз x_3 жана x_5 факторлору үчүн ийкемдүүлүктүн аныктамасын колдонобуз.

$$\begin{aligned} \varepsilon_{x_3} &= \alpha_3 \frac{\bar{x}_3}{\bar{y}} = -0,000053 \frac{51676}{7,2} = -0,38 \\ \varepsilon_{x_5} &= \alpha_5 \frac{\bar{x}_5}{\bar{y}} = 0,367 \frac{7,9}{7,2} = 0,41 \end{aligned} \quad (3)$$

Көрүнүп тургандай, ийкемдүүлүк коэффициенттери x_5 факторунун сандык көрсөткүчтөрүн жогорулатууга багытталган чаралар көбүрөөк кирешеге ээ экендигин көрсөтүп турат. 1000 жашоочуга үй-бүлө курган жубайлардын санынын бир пайызга көбөйүшү төрөттүн 0,41 пайызга өсүшүнө алып келет. Калктын жан башына орточо кирешесинин жогорулашына реакция анча маанилүү болбойт, мында кирешенин өсүшү төрөттүн төмөндөшүнө алып келет.

Сунушталган модель анын адекваттуулугу жана маанилүүлүгү боюнча төрөлүүнүн өзгөрүшүн иш жүзүндө талдоо жана болжолдоо үчүн, ошондой

эле Кыргызстанда калкты өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыгуу жана үй-бүлө институтун бекемдөө үчүн колдонулушу мүмкүн деп эсептейбиз.

Өлүм, төрөлүү менен бирге калктын теориясында эң маанилүү демографиялык көрсөткүч болуп саналат. Бул көрсөткүчкө социалдык-экономикалык, экологиялык, климаттык, техногендик, маданий-саясий жана криминогендик мүнөздөгү көптөгөн факторлор таасир этет [Воробьева О. Д. *Статистика населения и демография: учебник.* - М.: Кнорус, - 2019. - 314 с.].

Кыргызстанда өлүм көрсөткүчү башка өлкөлөргө салыштырмалуу өтө олуттуу эмес. Алсак, 2022-жылы Кыргыз Республикасында калктын өлүмүнүн жалпы коэффициенти 4,5 промиллени түзгөн, ал эми минималдуу коэффициент Катарда 1.6 промиллени, ал эми Түштүк Суданда максималдуу 19.3 промиллени түзгөн. Дүйнө өлкөлөрү боюнча каралып жаткан орточо көрсөткүч ар бир миң кишиге 8.6 өлүмдү түздү. Башкача айтканда, Кыргызстанды башка өлкөлөр менен салыштыра турган болсок, анын өлүм көрсөткүчү орточо көрсөткүчтөн эки эсе төмөн [Список стран по уровню смертности, 2020. <https://nonews.co/directory/lists/countries/death>].

Белгилей кетсек, Кыргызстан 90-жылдардан бери калктын жалпы өлүмүнүн төмөндөшүнө ыраазы болуу менен математикалык моделдөөнүн негизинде бул коэффициенттин өзгөрүүсүнө фактордук талдоо эч качан жүргүзүлгөн эмес, башкача айтканда мындай изилдөө абдан актуалдуу жана жаңылыгы менен айырмаланат. Мындан тышкары, биз экзогендик факторлордун жыйындысын карап чыгабыз, алар өлүмгө тийгизген таасиринин социалдык, экономикалык жана экологиялык аспектерин чагылдырат.

Теориялык моделдин натыйжасы катары өлүмдүн *жалпы көрсөткүчүн* алалы. Моделди куруу үчүн таасир этүүчү факторлор катары биз мамлекет жана коом жетиштүү таасир эте ала турган төмөнкү тышкы (экзогендик) факторлорду тандап алдык:

- 1) жакырчылык деңгээли, %;
- 2) жумушсуздук деңгээли, %;
- 3) жылына киши башына орточо киреше, сом;
- 4) 1000 калкка эсептегенде пенсионерлердин саны, адам.
- 5) этти керектөө, кг;
- 6) сүттү керектөө, кг;
- 7) дарыгерлердин саны, адам;
- 8) жалпы оору, адам;
- 9) айлана-чөйрөнү коргоого мамлекеттин чыгымдары, млн сом.

Бул көрсөткүчтөрдүн бардыгы көп өлчөмдүү, анткени алар социалдык, экономикалык жана экологиялык аспектерди чагылдырат.

Айлана-чөйрөнү коргоого мамлекеттик бюджеттин чыгымдары: айлана-чөйрөнүн булганышы менен күрөшүү, жаратылыш коруктары жана жаратылыш парктары, жаныбарларды коргоо, өсүмдүктөрдү коргоо, эпизоотияга каршы иш-чаралар, ветеринардык диагностика, химиялаштыруу, өсүмдүктөрдү коргоо жана карантин, биологиялык түрлөрдү коргоо жана

ландшафтты коргоо боюнча башка кызмат көрсөтүүлөр, айлана-чөйрөнү коргоо менен байланышкан илимий-изилдөө жана тажрыйба-конструктордук иштеп чыгуулар.

Азыркы учурда экологиялык натыйжалуулукту изилдөөдө эл аралык эксперттер ар бир өлкөнүн жетишкендиктерин анын экологиясынын абалы жана жаратылыш ресурстарын башкаруу көз карашынан алганда 22 көрсөткүчтүн негизинде 10 категорияда өлчөйт, алар курчап турган жаратылыш чөйрөсүнүн абалынын жана анын экологиялык системасынын жашоо жөндөмдүүлүгүнүн ар кандай аспектерин, биологиялык ар түрдүүлүктү сактоону, климаттын өзгөрүшүнө каршы турууну, калктын ден соолугунун абалын, экономикалык иштин практикасын жана анын айлана-чөйрөгө тийгизген таасиринин деңгээлин, ошондой эле экологиялык мамлекеттик саясаттын натыйжалуулугун чагылдырат.

Дүйнөнүн экологиялык жактан эң таза өлкөлөрүнүн рейтингинде, иш жүзүндө, экология жаатындагы мамлекеттик саясаттын натыйжалуулугун аныктайт, КР 105-орунду ээлейт, баллдардын саны 39,8 ге барабар. Кыргызстандын абалын Борбордук Азия регионундагы коңшулар менен салыштырсак, ал Тажикстанды артта калтырат (114-орун 38.2 балл), бирок Казакстан (85-орун, 44.7 балл) жана Өзбекстандан (88-орун, 44.3 балл) артта турат. *The Environmental Performance Index*(2020.)<https://epi.yale.edu/downloads/epi2020report20210112.pdf>].

Өлүмү айлана-чөйрөнүн булганышына байланыштуу адамдардын саны боюнча өлкөлөрдүн рейтингинде Кыргызстан, Тажикстанга салыштырмалуу (110.7 киши 100 миң адамга) 129.3 киши менен алдыда, Казакстандан (62.7 киши) жана Өзбекстандан (81.1 киши) артта турат. Жалпысынан бул рейтингде 179 өлкө боюнча маалыматтар келтирилген, эң актуалдуу сереп [104] 2016-жылдын маалыматтары боюнча түзүлгөн.

Бул моделде: \hat{y} – КРда калктын өлүмү, ‰; x_1 – жакырчылыктын деңгээли, ‰; x_2 – жумушсуздуктун деңгээли, ‰; x_3 – калктын киши башына орточо жылдык киреше, сом; x_4 – 1000 адамга пенсионерлердин саны; x_5 – этти керектөө, кг; x_6 – сүттү керектөө, кг; x_7 – дарыгерлердин саны, миң адам; x_8 – жалпы оору, адам; x_9 – айлана-чөйрөнү коргоого мамлекеттин чыгымдары, млн сом.

Болжолдонгон жыйынтык белги менен аныктоочу фактордук көрсөткүчтөрдүн ортосундагы байланышты аныктоо үчүн эң маанилүү факторлорду тандап, мультиколлинеардуулуктун болушуна талдоо жүргүзүү керек, ал үчүн жупташкан корреляциялардын матрицасын куруу зарыл.

3.7-таблицанын талдоосу у үч факторго олуттуу көз карандылыкты көрсөтөт: x_3 - киши башына орточо киреше, x_7 - дарыгерлердин саны жана x_9 айлана-чөйрөнү коргоого кеткен чыгымдар. Мында бул факторлордун таасири тескери мүнөзгө ээ (-0,97; -0,97 жана -0,91), б.а. x_3 , x_7 жана x_9 көбөйгөндө өлүм көрсөткүчү төмөндөйт. Калган факторлордун таасири статистикалык жактан анчалык деле маанилүү эмес, бирок алар ошол таасирдин сапаттык сүрөтүн көрсөтөт.

3.2-таблица – Жупташкан корреляция коэффициенттеринин матрицасы

	у	x ₁	x ₂	x ₃	x ₄	x ₅	x ₆	x ₇	x ₈	x ₉
у	1									
x ₁	0.77	1.00								
x ₂	0.88	0.92	1.00							
x ₃	-0.97	-0.78	-0.92	1.00						
x ₄	-0.34	-0.13	-0.37	0.46	1.00					
x ₅	-0.61	-0.72	-0.76	0.69	0.28	1.00				
x ₆	-0.20	-0.30	-0.21	0.13	-0.59	0.16	1.00			
x ₇	-0.97	-0.82	-0.94	0.97	0.45	0.71	0.14	1.00		
x ₈	0.58	0.86	0.70	-0.51	0.18	-0.47	-0.38	-0.62	1.00	
x ₉	-0.91	-0.79	-0.78	0.84	0.12	0.51	0.34	0.85	-0.68	1.00

Жакырчылыктын жана жумушсуздуктун деңгээлинин жогорулашы өлүмдүн көбөйүшүнө алып келет, ал эми эт менен сүттү керектөөнүн көбөйүшү (ДССУ сунуш кылган ченемдерге чейин) жана пенсионерлердин саны өлүмдүн азайышына өбөлгө түзөт деп айта алабыз.

Улгайган калктын жаш курактык топторунда өлүмдүн деңгээли жогору экендигин көрсөткөн изилдөөлөрдүн натыйжаларына карабастан кыйыр же тескерисинче, биздин учурда пенсионерлердин (ошол эле жыйынтык менен 70 + жаштагы адамдардын тобун алса болот) санынын өлүмгө тийгизген таасири парадоксалдуу эмес, бирок пенсионерлердин саны тирүү адамдар тарабынан көрсөтүлгөндүгү менен түшүндүрүлөт [LedbergAnders. (2020). Exponential increase in mortality with age is a generic property of a simple model system of damage accumulation and death. PLoSONE 15(6), DOI: e0233384]. Демек тирүү адамдар канчалык көп болсо, өлүмдүн деңгээли ошончолук төмөн болот.

Сунушталган көз карандылык у көрсөткүчүнө белгиленген факторлордун таасирин сандык баалоого мүмкүндүк берет. Бул үчүн биз x₃ жана x₉ факторлору үчүн ийкемдүүлүктүн аныктамасын колдонобуз.

$$\varepsilon_{x_3} = \alpha_3 \frac{\bar{x}_3}{\bar{y}} = -0.00001351743/5,9 = -0.11\% \quad (3)$$

$$\varepsilon_{x_9} = \alpha_9 \frac{\bar{x}_9}{\bar{y}} = -0,0022725/5,9 = -0.27\%$$

Бул модель үчүн эсептелген ийкемдүүлүктүн көрсөткүчтөрү x₉ факторунун сандык көрсөткүчтөрүн жогорулатууга багытталган иш-чаралар (курчап турган чөйрөнү коргоо мамлекеттик бюджетти) көбүрөөк натыйжа берерин көрсөтүүдө. Ошол эле учурда, өлүм көрсөткүчү анын аргументтеринин ийкемдүү функциясы эмес экендигин белгилей кетүү керек. Башкача айтканда аныктоочу факторлор 1 %га жогорулаганда, алынган көрсөткүч (жалпы өлүм) пайыздын үлүшү менен гана өзгөрөт.

Мындан тышкары модель көз карандылыктын эркин термининин маанисин (2) көрсөтөт, анын семантикалык мазмуну x₃ жана x₉ факторлорунун нөлдүк маанилери менен 8,28 %о барабар болгон жалпы өлүмдүн максималдуу мүмкүн болгон маанисин көрсөтөт.

Бул ошондой эле айлана-чөйрөнү коргоого мамлекеттик бюджеттин киши башына орточо кирешесинин жана чыгашаларынын тандалып алынган көрсөткүчтөрүнүн маанилүүлүгүн көрсөтүп турат, анткени алар нөлдүк мааниге ээ болгондо Кыргыз Республикасында калктын жалпы өлүмүнүн коэффициенти 2019-жылы 1,6 эсеге көбөймөк (3.4-таблицаны караңыз).

Эгерде өлүмдүн реакциясын башка аныктоочу факторго салыштыра турган болсок, анда өлүмдүн жалпы көрсөткүчүнө таасир этүүнүн бир аз азыраак таасири калктын жан башына орточо кирешесинин жогорулашы менен айырмаланат.

Ошентип, биз тандаган регрессиялык анализдин методу жана экзогендик факторлор КРда калктын жалпы өлүмүнүн коэффициентиинин өзгөрүүсүнүн маңызын жана сандык мүнөздөмөлөрүн кыйла адекваттуу жана ар тараптуу ачып берет.

Биздин эсептөөлөрдүн практикалык мааниси калктын санын өнүктүрүү жана Кыргызстандын демографиялык коопсуздугу программалары үчүн жалпы өлүмгө учуроонун 0,27% га (курчап турган чөйрөнү коргоого мамлекеттик бюджеттин өсүшүндө 1%) жана 0,11% га (калктын киши башына орточо жылдык кирешенин 1% га өсүшүндө) азайышын болжолдоону сунуштайбыз.

Миграциянын мотивдери ар кандай болушу мүмкүн: ички жана тышкы, оң жана терс. Мигранттын өзүнө карата оң көз карашта жашоо сапатын жогорулатууну, билим берүү жана квалификацияны жогорулатуу жаатында жаңы мүмкүнчүлүктөрдү алууну, социалдык статусту өзгөртүүнү жана башкаларды каалоо менен байланышкан мотивдер болушу мүмкүн, ал эми терс көрүнүштөргө эмгек акынын жана турмуш-тиричилик шарттарынын төмөн деңгээли, чыгармачылык жана илимий потенциалды ишке ашырууда чектелген мүмкүнчүлүктөр, социалдык программалардын жоктугу кирет.

Ошондой эле миграциянын кесепеттери таптакыр башкача болушу мүмкүн. Булак – өлкөнүн көз карашы боюнча, биринчи кезекте эмгек мигранттарынын чыгып кетиши эмгек рыногуна басымдын төмөндөшүнө, ИДПнын жана калктын кирешесинин өсүшүнө, социалдык программаларга чыгымдардын кыскарышына, заманбап технологияларга жеткиликтүүлүктүн алынышына жана кызматкерлердин квалификациясынын деңгээлинин жогорулашына алып келет. Экинчи жагынан, бизде демографиялык жана эмгек ресурстарынын бир бөлүгүн жоготуу, мигранттарды кесиптик жана билим берүү боюнча мамлекеттик чыгымдардын толук ордун толтурбоо, ошондой эле демографиялык коопсуздук көрсөткүчтөрүнүн төмөндөшү байкалууда.

Миграциялык агымдар калктын сандык мүнөздөмөлөрүнө, анын демографиялык көрсөткүчтөрүнө жана категория боюнча түзүмүнө олуттуу таасир этиши мүмкүн. Эмгек миграциясы, көптөгөн изилдөөчүлөрдүн айтымында, донор өлкөлөрдүн социалдык жана экономикалык көрсөткүчтөрүнө олуттуу таасир этиши мүмкүн, ал эми алардын акчалай

кирешелери ДАПтын үлүшү болуп саналат жана бул өлкөлөрдүн калкынын реалдуу кирешелерине таасир этет.

Кыргыз Республикасынан Россия Федерациясына жана Казакстан Республикасына калктын 83 %га агылып чыгуусунун азыркы деңгээли бул өлкөлөрдөгү финансылык бакубаттуулуктун келтирилген факторлору жана моделде эске алынбаган 17 % башка факторлор менен түшүндүрүлөт. Иштеп тапкан эмгек акы экономикалык жактан активдүү калкка түздөн-түз тиешелүү категория болгондуктан, алынган натыйжаны төмөнкүдөй чечмелөөгө болот: бүгүнкү мигранттардын жалпы санынын 83 пайызын эмгек мигранттары түзөт, ал эми КРдан көчүп келген калктын калган бөлүгүнүн мотивациясы социалдык, туристтик же инсандык мотивдер болуп саналат.

«Кыргыз Республикасынын калкынын өнүгүүсүнүн болжолу жана анын демографиялык потенциалы» деген төртүнчү главада калктын көбөйүшүнүн эсептелген баалары жана өлкөнүн аял жана эркек калкынын санынын болжолдору берилген.

Бул главада Кыргызстандын аял калкынын көбөйүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоо боюнча изилдөөлөрдүн жыйынтыктары келтирилген. Талдоо мезгили катары 2008-2022-жылдар тандалды.

Биз кээде таза көбөйүү коэффициенти деп аталган аялдардын популяциясынын таза көбөйүү коэффициентин эсептеп чыктык. Бул негизинен аялдын репродуктивдүү мезгилинде төрөлгөн кыздардын орточо санын чагылдырат.

4.1-таблица – 2022-жылы аялдардын төрөлүү көрсөткүчтөрү

Категория (жаш)	Төрөтгүн курактык коэффициенттери	Төрөтгүн жалпы коэффициенттери	Берилген орточо сан	Төрөтгүн таза коэффициенттери	Орто жаш категориясы ии	4*5
	1	2	3	4	5	6
15–19	0,03004	0,01465952	0,98164695	0,014390473	17,5	0,25
20–24	0,1555	0,075884	0,97987709	0,074356993	22,5	1,67
25–29	0,16272	0,07940736	0,97810499	0,077668735	27,5	2,14
30–34	0,12104	0,05906752	0,97553960	0,057622705	32,5	1,87
35–39	0,07237	0,03531656	0,97115607	0,034297892	37,5	1,29
40–44	0,01883	0,00918904	0,96463518	0,008864071	42,5	0,38
45–49	0,0012	0,0005856	0,95529231	0,000559419	47,5	0,03
S	0,5617	0,2741096		0,267760289		7,62
5*S	2,81			1,34		38,11
5*S	2,81			1,34		38,11

Булак: автор тарабынан эсептелген [<https://www.stat.kg>].

Бул жерде муун алмашуу көрсөткүчү барабар болот: $T = 38,11/1,34 = 28,47$.

4.2-таблица – Табигый өсүш коэффициентинин мааниси

R_0	$Q^2/2$ бар болгондо Q	$Q^2/2$ жок Q
0,3	-0,042	-0,043
0,4	-0,032	-0,033
0,5	-0,024	-0,025
0,6	-0,018	-0,018
0,7	-0,013	-0,013
0,8	-0,008	-0,008
0,9	-0,004	-0,004
1,1	0,003	0,003
1,2	0,007	0,007
1,3	0,009	0,009
1,4	0,012	0,012
1,5	0,015	0,014
1,6	0,017	0,017
1,7	0,019	0,019

Акыркы таблицаны талдоо көрсөткөндөй, төрөт көбөйгөн сайын Q көбөйөт, ал эми R_0 көбөйгөндө Q өсүү интенсивдүүлүгү байкаларлык төмөндөйт. Чынында, $R_0=1,1$ жана $R_0=1,2$ салыштырганда 133% өсүш берет, ал эми $R_0=1,4$ жана $R_0=1,5$ салыштыруу 40 % өсүштү көрсөттү, б.а. аялдардын «биринчи» кыздарынын калктын санынын көбөйүшүнө кошкон салымы «экинчи», «үчүнчү» ж.б. Эми биз аялдардын репродуктивдик активдүүлүгүн эске алган өсүш коэффициентин белгилей алабыз:

$$Q = \ln(R_0)/T = \ln(1,4457)/28,2 = 0,0090 = 0,9\% - 2010\text{-жыл үчүн.}$$

$$Q = \ln(1,472)/28,3 = 0,009 = 0,9\% - 2020\text{-жыл үчүн.}$$

Алынган маалыматтардан көрүнүп тургандай, 2020-жылы 2010-жылга салыштырмалуу Q өзгөрүүсүз болгон.

R_0 жана T боюнча Q көз карандылыгын талдап көрөлү. Q ийкемдүүлүгүн R_0 жана T эки өзгөрмөсүнө эсептейли.

$$E_R(Q) = R_0 * Q' / Q = 1 / \ln(R_0),$$

$$E_T(Q) = T * Q' / Q = -1.$$

Белгилүү болгондой, $0 < R_0 < 1$ баллы кууш репродукциянын пайда болушун билдирет, калктын саны кыскарууда ($Q < 0$). $R_0 = 1 (Q = 0)$ болгондо бизде жөнөкөй репродукция болот, башкача айтканда калктын саны өзгөрбөйт. Эми $R_0 > 1 (Q > 0)$ болгондо кеңейтилген репродукция ишке ашат. Келгиле, биздин жыйынтыктарды карап көрөлү. Табигый өсүү коэффициентинин Q “муундардын узундугунун” өзгөрүшүнө реакциясы туруктуу жана көп багыттуу (минус белгиси), башкача айтканда, калктын санынын белгиленген R_0 деңгээлинде өсүшү үчүн, муундун айлануу мезгилин кыскартуу зарыл.

Эми берилген $T = 28$ үчүн $ER(Q)$ маанисинин көз карандылыгы 2-таблицада берилген, андан $0 < R_0 < 1$ ийкемдүүлүк $ER(Q) < 0$, ал эми $R_0 > 1$, $ER(Q) > 1$ үчүн көрүүгө болот

4.3-таблица – берилген $T = 28$ ийкемдүүлүктүн мааниси

R_0	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	1,1	1,2	1,3	1,4	1,5	1,6	1,7
$ER^*(Q)$	-0,8	-1,1	-1,4	-1,9	-2,8	-4,5	10,5	5,5	3,8	3	2,5	2,1	1,9

$R_0 < 0,4$ кичине маанилери үчүн, муундун айлануу узактыгын кыскартуу аркылуу калктын өсүшү боюнча кырдаалды жакшыртуу натыйжалуураак, ал эми $R_0 \geq 0,4$ үчүн төрөттү жогорулатуу чараларына артыкчылык берүү керек.

Каралып жаткан мезгил үчүн таза төрөттүн өзгөрүү структурасын аныктоочу индекстер системасын түзөлү:

$$1,34 / 1,445 = (1,34 / 1,435) * (1,435 / 1,445) = 0,94 * 0,993 = 0,93$$

Алынган эсептөөлөр төмөнкүдөй тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет:

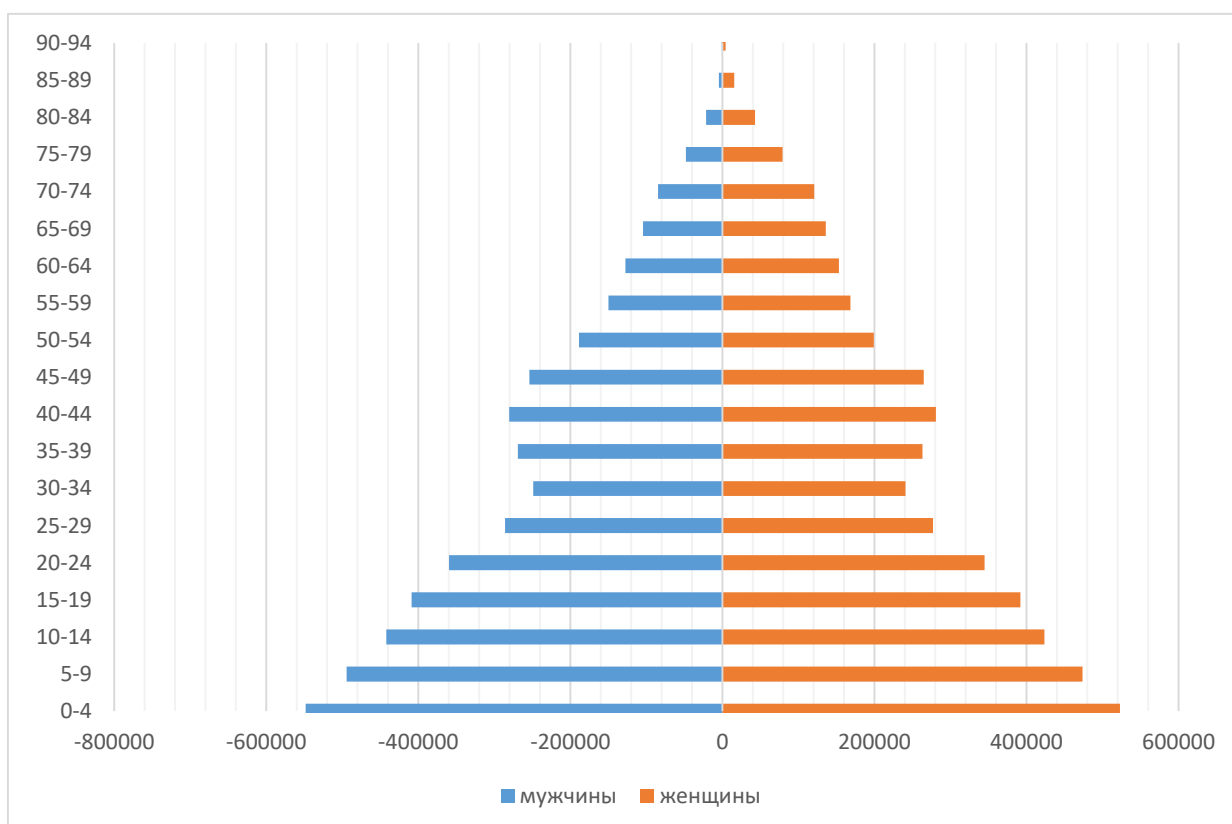
- $R_0 \geq 0,4$ төрөлүүнү жогорулатуучу чараларга артыкчылык берүү керек;
 - аялдардын “биринчи” кыздарынын калктын санынын көбөйүшүнө салымы “экинчи”, “үчүнчү” ж.б. караганда жогору;
 - 2010-2022-жылдарга. Кыргызстанда аялдардын таза тукум улоо коэффициенти 7 пайызга кыскарган жана бул олуттуу өсүштүн негизги фактору төрөттүн төмөндөшү болгон. Ошентип, алынган жыйынтыктар Кыргызстандагы калктын санынын өсүшү менен кырдаалды жакшыртуучу камсыздандыруу иш-чараларын иштеп чыгууга мүмкүндүк берет.
- Эркектер жана аялдар боюнча болжолдуу маалыматтарды өз карамагыбызда алып, Кыргызстандын калкынын жаш курагын эске алуу менен жакынкы жылдарга болжолун түзөбүз.

4.4-таблица – Кыргызстандын калкынын курактык түзүмдөр боюнча 2034-жылга чейинки болжолдуу маалыматтары

Топтор	2019	2024	2029	2034
0-4	821671	887215	991122	1071454
5-9	708976	803765	866804	968320
10-14	568412	707981	802638	865588
15-19	495309	567358	706668	801148
20-24	542582	493765	565588	704461
25-29	579756	540256	491647	563163
30-34	545006	577553	538203	489778
35-39	415797	539392	571008	532623
40-44	351320	408818	530376	561413

45-49	322911	343779	400001	518980
50-54	295771	313271	333478	387953
55-59	277443	282700	299404	318665
60-64	202232	260237	265157	280798
65-69	132553	183402	235958	240403
70-74	66404	115606	159844	205600
75-79	48625	52847	91962	127019
80-84	39479	34153	41181	64669
85-89	15469	19380	16779	20520
90-94	4778	4630	5834	5043
95 +	682	788	799	1009
жыйынтыгында	6435176	7136896	7914450	8728617

2024-2034-жылдарга карата көз карандылык катышын баалоо үчүн калктын түзүмүндөгү өзгөрүүлөрдү эсептөөгө өтсө болот. 0-15,16-62 жана 63+ мезгилдеринин санын эсептөө үчүн биз адамдардын ичиндеги бөлүштүрүүнүн бирдейлигине таянабыз.

4.1-сүрөт. 2034-жылдагы КР калкынын жыныстык-курактык пирамидасы
Ошентип, 16-62 курактык интервалдын санын түзүүдө 15-19-топтон анын

курамынын бештен бир бөлүгүн алып салабыз жана 60-64-топтун бештен эки бөлүгүн кызыктырган жыйындыга кошобуз. Бул эркектер үчүн. Ушул эле идеологиянын негизинде аялдар үчүн бир аз өзгөртүлгөн жол-жобо колдонулат.

4.5-таблица – Калктын түзүмүнүн жана демографиялык жүктөмдүн

коэффициентинин өзгөрүшү

Жылдар	Калктын жалпы саны, адам			Демографиялык жүктөмдүн коэффициенти, %
	15 лет жашка чейинки балдар	Эмгекке жарамдуу курак	Эмгекке жарамдуу курактан ашкан	
2024	2512432	3975745	648717	79(17)
2029	2805002	4311971	797477	83(19)
2034	3271243	4555135	902239	91(20)

Булак: автор тарабынан [<https://www.stat.kg>] боюнча эсептелди

Жашты өзгөртүү методунун болжолдуу натыйжалары өтө так жана анын жаш курагы жана жыныстык түзүмү боюнча натыйжалары чоң практикалык потенциалга жана мааниге ээ экени түшүнүктүү. Биз биздин болжол маалыматтарыбызды 7161900 (2024-жылдын башы), БУУнун болжолдоо маалыматтары 6839600 (2024-жылдын 1-июлуна карата) менен салыштыра алабыз. Иш жүзүндөгү маалыматтар менен дал келбөө 0,4 % жана БУУнун маалыматы 4 % түзүп, 300 000ге жакын адамды түздү.

ТЫЯНАКТАР

1. Демографиялык процесстер деп калктын көбөйүү процесстери түшүнүлөт, ал эми советтик демографиялык адабиятта бул түшүнүктү чечмелөөгө эки мамиле болгон. Калктын көбөйүшү жалпысынан калктын кыймылынын үч түрүн билдирет: табигый, аймактык жана социалдык. Калктын көбөйүү процесстерин тар чечмелөө берилген түшүнүктү калктын табигый кыймыл процесстери менен чектейт.

2. Кыргызстан сыяктуу өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөгү демографиялык саясат концепцияларын сын көз караш менен кароонун реалдуу маселелеринин көз карашынан алганда демографиялык саясат түшүнүгүнүн кеңейтилген чечмеленишинен баштоо керек.

3. Демографиялык процесстерге экономиканын таасири бир багыттуу (жалпы) жана циклдик мүнөзгө ээ. Узак мөөнөттүү тенденция потенциалдардын жана муктаждыктардын өсүшүнө, алардын түзүмүнүн өзгөрүшүнө, акырында өндүргүч күчтөрдүн прогрессивдүү өнүгүшү менен бирге өндүрүштүн жумушчу күчүнө болгон талаптарына жараша болот. Циклдик олку-солкулуктар өндүргүч күчтөрдүн өнүгүүсүнүн жаңы этаптарына өтүү менен байланышкан, бул калктын негизги массасынын аларга көнүү көйгөйү курчуп, төрөттүн убактылуу төмөндөшүнө, өлүмдүн жана

оорунун көбөйүшүнө, миграциялык мобилдүүлүктүн күчөшүнө, анын түзүмдүк өзгөрүүлөрүнө алып келет.

4. Өсүштүн жаңы сапатына өтүүгө байланышкан заманбап шарттарда анын негизги критерийи болуп салттуу макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн өсүшү эмес, адам потенциалын өнүктүрүү, атап айтканда калктын бир катар сапаттык мүнөздөмөлөрүнүн өзгөрүшү (алдыдагы жашоонун орточо узактыгы, гендердик айырмачылыктарды эске алуу менен билим деңгээли) чыгууда.

5. Демек, демографиялык потенциалдын сандык мүнөздөмөсү каралып жаткан мезгилдеги түшүмдүү курактагы калктын санына туура келет деген тыянак чыгарууга болот. Демографтар бул эсептөөлөр үчүн аялдардын санын колдонушат, бирок төрөт курагында эркектер менен аялдардын саны болжол менен бирдей экендигин белгилей кетүү керек, бул бирдиктүү, жалпыланган курактык түзүмдү колдонууга мүмкүндүк берет. Демографиялык потенциалдын сапаттык мүнөздөмөсү калктын көбөйүү процессинин натыйжалуулугун, башкача айтканда бир аялга төрөлгөн балдардын санын, табигый жол менен, төрөт курагын аныктайт. Демографияда бул параметр төрөлүү коэффициенти менен аныкталат.

6. Демографиялык коопсуздуктун деңгээлине интегралдык баа берүү маселесин чечүүнү демографиялык коопсуздуктун айрым аспектеринин босого (критерий) маанилерин аныктоо жана негиздөө менен баштоо максатка ылайыктуу. Демографиялык практикада белгиленген же логикалык жактан түшүнүктүү баалоо критерийлери бар объективдүү көрсөткүчтөр бар. Аларга биринчи кезекте төрөттүн жалпы коэффициенти жана калктын таза көбөйүү коэффициенти кирет. Аларга депопуляция коэффициенти, репродуктивдик курактагы жашоочулардын жыныстык курамынын диспропорциялуулук даражасы, калктын миграциялык өсүү коэффициенти жана мыйзамсыз миграциянын деңгээли өтө жакын, алар чек ара катары нөлгө «байланган», бул катталган кубулуштун жоктугун билдирет. Карылык жана үй-бүлөлүк коэффициенттер бир аз субъективдүү, анткени алардын өтө критикалык мааниси карылыктын орточо демографиялык деңгээлине жана үй-бүлөлүк калктын минималдуу үстөмдүгүнө багытталган.

7. Депопуляция коэффициентинин төмөн көрсөткүчү калктын санына түздөн-түз таасир этет жана субъектин мамлекеттүүлүгүнө коркунуч келтирет. Бул категориянын кыйыр таасири аймак боюнча калктын бирдей эмес бөлүштүрүлүшү (тыгыздыгы) болушу мүмкүн.

8. Калктын карылыгы жана анын жыныстык жана жаштык оптималдуулугун жоготуу калктын түзүмүнө таасирин тийгизип, курактык, гендердик жана улуттук курамы боюнча терс көрүнүштөрдү пайда кылууда (улгайган курактагы адамдардын көбөйүшү, тигил же бул жыныстык категориянын басымдуулук кылышы, калктын моноулуттук курамы). Калктын картаюусунун бюджетке тийгизген таасири саламаттык сактоого, узак мөөнөттүү кароого, пенсиялык камсыздоого жана экономикалык активдүүлүктү колдоо программаларына байланыштуу.

9. Демографиялык коопсуздуктун абалына сандык жана сапаттык талдоо жүргүзүү үчүн төмөнкү көрсөткүчтөрдү тандап алуу зарыл: төрөлгөндө күтүлгөн жашоонун орточо узактыгы; депопуляциянын коэффициенти; ымыркайлардын өлүмүнүн коэффициенти; табигый өсүштүн коэффициенти; калктын төрөлүшүнүн суммалык коэффициенти; аялдардын санынын кайра өсүшүнүн нетто коэффициенти; демографиялык картаюунун коэффициенти; эмгекке жарамсыз калктын эмгекке жарамдуу калкка демографиялык жүктөмү; калктын миграциялык өсүшүнүн коэффициенти.

10. Кыргыз Республикасында төрөлүүнүн, өлүмдүн, табигый өсүүнүн көрсөткүчтөрү боюнча демографиялык абалды талдоо менен, калктын санынын динамикасынын негизги көрсөткүчтөрү оң тенденцияга ээ экендигин белгилей кетели. Кыргыз Республикасына демографиялык өтүү каралган көрсөткүчтөр боюнча төрөттүн жана өлүмдүн коэффициенттеринин бир аз төмөндөшү менен байланышкан өзүнүн өзгөчөлүгүнө ээ, мында акыркысы COVID-19 пандемиясы менен байланышкан өсүштү көрсөтү.

11. Кыргыз Республикасынын 2010, 2015 жана 2022-жылдардагы демографиялык абалы абсолюттук туруктуу коопсуздук категориясына кирет, бул калктын депопуляциясынын коэффициенттеринин төмөндөшүнүн, ымыркайлардын өлүмүнүн, ошондой эле миграция сальдосунун аркасында болууда.

12. Региондун адамдык потенциалын өнүктүрүү индексинин негизин төмөнкү көрсөткүчтөр түзүшү керек:

- билим жана сабаттуулук индекси (квалификациялуу эмгекке жетүү);
- узак жашоо индекси (эмгекке жөндөмдүүлүк);
- киреше (эмгектин натыйжасы);
- жумуштуулук индекси (эмгекти ишке ашыруу).

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Төрт көрсөткүчтүн орточо арифметикалык көрсөткүчү катары өлкө ичинде региондордун өнүгүү индексин түзүүгө карата мамилени сунуштайбыз. Бул индекс өнүгүүнүн салыштырмалуу көрсөткүчү болот, ал биринчи кезекте аймактарды Интегралдык көрсөткүч боюнча рейтингге чыгарууга мүмкүндүк берет, экинчиден, «идеалдуу» мааниден артта калууну көрсөтөт жана үчүнчү кезекте гана аймактын чыныгы өнүгүү деңгээлин көрсөтөт. 2022-жылга карата киреше индексинин эң төмөнкү көрсөткүчү менен шартталган Нарын облусундагы өнүгүү индекси эң төмөн. Региондордун (облустардын) социалдык-экономикалык өнүгүү индекстерин эсептөөнүн биз сунуш кылган методикасы Кыргызстандын облустарын рейтингдөө жана облустук администрациялардын ишин баалоо үчүн колдонулушу мүмкүн.

2. 2010-жыл (1,47), 2015-жыл (2,4) жана 2022-жыл (2,6) үчүн Кыргыз Республикасынын демографиялык абалы абсолюттук туруктуу демографиялык коопсуздук категориясына кирет. Бул биринчи кезекте калктын депопуляциясынын коэффициенттеринин төмөндөшүнүн жана

ымыркайлардын өлүмүнүн, ошондой эле орточо жашоо узактыгынын өсүшүнүн аркасында болууда. Ошентип, ДБ көрсөткүчтөрүнүн өзгөрүүсүнүн заманбап тенденциялары жакынкы мезгилде же орто мөөнөттүү келечекте Кыргызстан демографиялык коопсуздуктун жогорку көрсөткүчү менен өлкөнүн статусун сактап кала тургандыгы жөнүндө айтууга мүмкүндүк берет.

3. Көрүнүп тургандай, төрөт факторлорунун ийкемдүүлүк коэффициенттери x_5 факторунун сандык көрсөткүчтөрүн жогорулатууга багытталган иш-чаралар көбүрөөк натыйжа берерин көрсөтүп турат. 1000 жашоочуга үй-бүлө курган түгөйлөрдүн санынын бир пайызга көбөйүшү төрөттүн 0,41 пайызга өсүшүнө алып келет. Калктын киши башына орточо кирешесинин жогорулашына реакция анча маанилүү болбойт, мында кирешенин өсүшү төрөлүүнүн төмөндөшүнө алып келет.

Жупташкан коэффициенттердин матрицасын талдоо эки фактордон келип чыккан маанилүү байланышты көрсөтөт: x_5 – калктын никеге туруусу, x_3 –калктын жан башына орточо жылдык киреше, сом. Ошол эле учурда бул факторлордун таасири түз (x_5 карата) жана тескери (x_3 карата) мүнөзгө ээ, б.а. x_5 өсүшүндө төрөлүү көрсөткүчү өсөт, ал эми x_3 өсүшүндө төрөлүү азаят.

Калган факторлордун таасири статистикалык жактан анчалык деле маанилүү эмес, бирок алар ошол таасирдин сапаттык сүрөтүн көрсөтөт. Жакырчылыктын, жумушсуздуктун жана ажырашуунун деңгээлинин жогорулашы төрөттүн азайышына алып келет (кайтарым байланыш) жана турак жайлардын аянтын көбөйтүү төрөттү көбөйтүүгө алып келет (түз байланыш). Ийкемдүүлүк коэффициенттери x_5 факторунун сандык көрсөткүчтөрүн жогорулатууга багытталган иш-чаралар көбүрөөк натыйжа берерин көрсөтүп турат. 1000 жашоочуга үй-бүлө курган түгөйлөрдүн санынын бир пайызга көбөйүшү төрөттүн дээрлик 0,5 пайызга өсүшүнө алып келет.

4. Көрсөтүлгөн моделдин жардамы менен эсептелген жалпы өлүмдүн ийкемдүүлүк көрсөткүчтөрү x_9 факторунун (мамлекеттик экологиялык бюджет) сандык көрсөткүчтөрүн жогорулатууга багытталган чаралар көбүрөөк таасирин тийгизерин көрсөтүп турат. Бирок белгилей кетүү керек, өлүмдүн деңгээли анын аргументтеринин ийкемдүү функциясы эмес. Башкача айтканда аныктоочу факторлордун 1 %га көбөйүшү менен натыйжадагы көрсөткүч (жалпы өлүм) пайыздын бир бөлүгүнө гана өзгөрөт.

Биздин эсептөөлөрдүн практикалык маанилүүлүгү калктын санын өнүктүрүү жана Кыргызстандын демографиялык коопсуздукту программалары үчүн жалпы өлүмгө учуроонун 0,27 %га азайышын болжолдоону сунуштайбыз (айлана-чөйрөнү коргоого мамлекеттик бюджеттин чыгымдарынын өсүшү 1 % жана 0,11 % (киши башына орточо кирешенин өсүшү 1 %га).

5. Биздин миграциялык талдоо төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берет:

- каралган факторлордун ичинен миграциянын деңгээли статистикалык төмөнкү көрсөткүчтөр менен тыгыз байланышта: а) КР ИДПсынын деңгээли;

б) КРда эмгек акынын деңгээли; в) киши башына орточо киреше жана г) жашоо минимуму;

- КР ИДПсы менен эмгек акынын деңгээлинин ортосунда чоң байланыш бар, ал эми РФ менен Казакстандагы бул көрсөткүч (бул факт жөнөкөй эле КРга суроо-талапты жогорулатуучу бул республикалардан акча агымдары менен түшүндүрүлөт);

- Казакстан жана Россия экономикаларынын интеграциясы;

- КР жана РФ экономикаларына бир аз азыраак тартылган;

- келтирилген факторлор олуттуу деңгээлде миграциянын деңгээлин аныктайт.

Кыргыз Республикасынан Россия Федерациясына жана Казакстан Республикасына калктын агылып кетүүсүнүн учурдагы деңгээли 83 % жогоруда аталган факторлор менен жана 17 % моделде эске алынбаган башка факторлор менен түшүндүрүлөт. Иштеп тапкан эмгек акы түздөн-түз экономикалык активдүү калкка тиешелүү категория болгондуктан, алынган натыйжаны төмөнкүдөй чечмелөөгө болот: бүгүнкү мигранттардын жалпы санынын 83 пайызын эмгек мигранттары түзөт, ал эми КРдан көчүп келген калктын калган бөлүгүнүн мотивациясы социалдык, туристтик же инсандык мотивдер болуп саналат.

6. Биз аялдардын тукум улоонун таза коэффициентин эсептеп чыктык, ал кээде таза алмаштыруу коэффициенти деп аталат. Ал негизинен төрөттүн жана өлүмдүн берилген деңгээлинде аялдардын репродуктивдүү мезгилинде төрөлгөн кыздардын орточо санын чагылдырат. Анын негизинде муун алмашуунун (аялдын биринчи кызын төрөгөн курагы) маанисин эсептөө оңой. Кыргызстандын аялдар калкы үчүн 2010-жылдагы бул маани төмөнкүчө эсептелет: $T = 40,7696/1,4457=28,20$. 2015-жыл үчүн $T=42,38/1,516=27,95$.

Эсептөө маалыматтары кыздардын төрөлүшүнүн таза коэффициенти каралып жаткан мезгилде 1,44 мааниден 1,45 ке чейин бир аз өскөнүн көрсөтүп турат. Ошентип, аялдардын популяциясынын көбөйүшүнүн бүгүнкү абалы кеңейтилген деп эсептесе болот, анткени коэффициенттердин эки мааниси тең бирден чоң.

Биздин эсептөөлөр төмөнкү сунуштарды берүүгө мүмкүндүк берет:

- $R_0 \geq 0,4$ төрөлүүнү жогорулатуучу чараларга артыкчылык берүү керек;

- аялдардын “биринчи” кыздарынын калктын санын көбөйтүүгө салымы “экинчи”, “үчүнчү” ж.б. караганда жогору;

- 2010-2022-жылдарга. Кыргызстанда аялдардын таза тукум улоо коэффициенти 7 пайызга кыскарган жана бул олуттуу өсүштүн негизги фактору төрөттүн төмөндөшү болгон.

7. Биз Кыргызстандын демографиялык өнүгүүсүнүн маанилүү факторлору катары төрөлүүнүн көрсөткүчтөрүнүн болжолун алдык. Алынган маалыматтар эсептөөлөрдүн кийинки этабына өтүүгө жана жаш курагы жана жынысы боюнча калктын санын болжолдоонун негизи болууга мүмкүндүк берет. Бул Кыргыз Республикасынын социалдык саясатын ишке ашыруу үчүн

бюджеттик ресурстарды кыйла так жана максаттуу багыттоого мүмкүндүк берет.

8. Кыргызстанда болжолдонгон мезгилдеги аялдардын курамын жана түзүмүн талдоо менен алгачкы 10 жылда кыз балдардын категориясынын салмагынын өсүшү күтүлүп жатканын белгилесе болот, бул төрөттүн жакшы көрсөткүчтөрү менен байланыштуу. Ата-энелердин үлүшүнүн төмөндөшүнүн туруктуу тенденциясы кооптондурут, бул акыр аягында төрөлүүнүн төмөндөшүнө алып келет. 50+ категориясы туруктуу өсүү тенденциясына ээ, ал Кыргызстандын калкынын жашоо сапатынын жогорулашы менен түшүндүрүлүшү мүмкүн жана социалдык программалар, мамлекеттин социалдык жана демографиялык саясаты үчүн жооптуу тиешелүү түзүмдөр үчүн белги болуп кызмат кылат. Көбөйтүү жана эмгекке жарамдуу калктын салыштырма салмагы жагынан калктын оптималдуу түзүмү болуп эсептелет: а). жаш – 20% кем эмес, б). чоңдор 65% жана в). улгайган – 15% дан ашык эмес.

9. Кыргызстандын эркек калкынын санынын аткарылган болжолунун негизинде калктын жана социалдык топтордун келечектеги санын, жыныстык-курактык түзүмүн белгилөөнүн бардык аспектерин жана нюанстарын эске алган кыйла объективдүү жана курактарды жылдыруу ыкмасы жатат.

Болжолдун алгачкы 10 жылында эркек балдар категориясынын салмак кошуусу күтүлүүдө, бул төрөттүн жакшы көрсөткүчтөрү менен байланыштуу. Эркектердин ата-энелеринин үлүшүнүн төмөндөшүнүн туруктуу тенденциясы кооптондурут, натыйжада төрөттүн төмөндөшүнө алып келет.

50+категориясы төрөлүүнүн өсүшүнүн фонунда туруктуу өсүү тенденциясына ээ, бул Кыргызстандын калкынын жашоо сапатынын жогорулашы менен түшүндүрүлүшү мүмкүн жана социалдык программалар, ошондой эле мамлекеттин социалдык жана демографиялык саясаты үчүн жооптуу тиешелүү түзүмдөр үчүн белги болуп кызмат кылат.

Боже-Гарнье – Э. Рассетанын, Кыргызстандын калкынын эркек бөлүгү 2034-ж. Кыргызстандын демографиялык саясатын өзгөртүүнү талап кылган «демографиялык карылыктын» биринчи жарчысы аялдарга туш болот. Кыргыз Республикасынын социалдык саясатын ишке ашыруу максатында бюджеттик ресурстарды так жана максаттуу пайдалануу үчүн бул эсептөөлөрдү колдонууну сунуштайбыз.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Мукамбаев, Н. Ж. Прогноз показателей рождаемости на период до 2026 (на примере Кыргызской Республики) [Текст] / Н. Ж. Мукамбаев // Сб. науч. Тр. По материалам международной научно-практической конференции «Финансовая наука на службе Отечеству в период Великой Отечественной войны и в мирное время». – Новосибирск. – 09 октября 2015. – С.90-94, <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25586174>.

2. **Мукамбаев, Н.Ж.К** прогнозу численности женщин на период 2029 (на примере Кыргызстана) [Текст] / Н. Ж. Мукамбаев // Научные стремления. – 2016. - №23. – С.80 – 85, <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=28794950>.
3. **Мукамбаев, Н. Ж.** Структурный анализ воспроизводства женского населения в Кыргызстане [Текст] / Н. Ж. Мукамбаев // Сб. науч. тр. по материалам научно-практической конференции «Россия и новая экономика: ключевые факторы развития». Новосибирск. – 27 сентября 2016. – С. 93-97. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=29125746>.
4. **Мукамбаев, Н. Ж.К** прогнозу численности мужского населения на период до 2029г. (на примере Кыргызстана) [Текст] / Н. Ж. Мукамбаев// ALATOOCACADEMICSTUDIES. – 2017. - №3. – С. 30 – 35. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30093988>.
5. **Мукамбаев, Н. Ж.** О возможностях применения индексов развития для ранжирования регионов [Текст] / Н. Ж. Мукамбаев // Вестник АГУПКР. – 2017. - №23. – С. 253 – 257, <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32481685>.
6. **Мукамбаев, Н. Ж.** Современные тенденции внешней миграции населения Кыргызской Республики [Текст] / Н. Ж. Мукамбаев // Наука и образование: новое время. – 2018. - №2 (25). – С. 173–179. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=34925383>.
7. **Мукамбаев, Н. Ж.** О состоянии демографической безопасности в Кыргызской Республике [Текст] / Н. Ж. Мукамбаев // Наука и образование: новое время. – 2018. - №2 (25). – С. 180–185. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=34925385>.
8. **Мукамбаев, Н. Ж.** Факторы оттока населения Кыргызской Республики [Текст] / Н. Ж. Мукамбаев // Наука и образование: новое время. – 2018. - №3 (26) - С.192-196. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=35251412>.
9. **Мукамбаев, Н. Ж.** Рождаемость в Кыргызстане и факторы ее определяющие [Текст] / Н. Ж. Мукамбаев, И. Б. Мукамбаева // ModernScience. – 2022. - № 4–2. – С. 91 – 97. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48405520>.
10. **Мукамбаев, Н. Ж.** Тенденции демографической безопасности в Кыргызстане определяющие [Текст] / Н. Ж. Мукамбаев, И. Б. Мукамбаева // ModernScience. – 2022. - № 4–2. – С. 97 – 102. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48405521>.
11. **Мукамбаев, Н. Ж.** Current status of the fertility in Kyrgyzstan [Текст] / N. Mukambaev, I.Mukambaeva, B. Nazarmatova, E. Lailieva // The 15th International scientific and practical conference “The main directions of the development of scientific research”. –Helsinki. - 18 – 21 April 2023. - pp. 88–93. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=B6grVoEAAAAJ&citation_for_view=B6grVoEAAAAJ:hqOjcs7Dif8C.
12. **Мукамбаев, Н. Ж.** Factor Assessment of the Mortality in Kyrgyzstan through Data Analysis [Текст] / N.J. Mukambaev, I.B.Mukambaeva, E. Kibets, E. Lailieva, E. Shambetova, S. Mikhailin // 2023 International Conference on Smart Information Systems and technologies (4-6 May, 2023), Astana, Scopus, - pp.261-266. DOI: 10.1109/SIST58284.2023.10223570

13. Мукамбаев, Н. Ж. Некоторые методические аспекты развития аграрного сектора Кыргызстана [Текст] /Саякбаева А.А., Н. Ж. Мукамбаев, И. Б. Мукамбаева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - 2023. - №8, С.127-132. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=65663743>.

14. Мукамбаев, Н.Ж. Exploring university students' sport tourism behavior: Based on Structural Equation Model [Текст] / Qi Yang, I.B. Mukambaeva, N.J. Mukambaev, Shuren Yan, Tingting Zhang // The 9thWorld Congress on Electrical Engineering a Sciences (EECSS'23)/ - Brunel University, London, UK - August 03-05, 2023. – p. 1 – 9. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85180629639&origin=resultslist>

15. Мукамбаев, Н. Ж. Comparing the Agricultural sectors of the EAEU countries Through the Sustainability Index [Текст] / I.B.Mukambaeva, N.I. Akylbekova, N.J. Mukambaev, E. J. Lailieva, I.E. Nam // Book: Ecological Footprint of the Modern Economy and the Ways to Reduce It. – Springer. – 2024. – pp. 431-435. <https://orcid.org/0000-0002-9323-3756>.

16. Мукамбаев, Н. Ж. Исследование естественной убыли населения Кыргызстана в современных условиях [Текст] / Н.Ж., Мукамбаев, А.А. Саякбаева, И.Б. Мукамбаева, Б.М. Назарматова // Наука и бизнес: пути решения – 2024. - №2(152) - С.170-174.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=67221999><https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48405521>.

17. Мукамбаев, Н.Ж. Relationship between Demographic Potential Indicators and Climatic Aspects of Water Stress [Текст] / N.J. Mukambaev, I.B. Mukambaeva, N.I. Akylbekova, M.A. Dzhenaliev, A.E. Imakeeva, A.A. Maldybaeva // 19thInternational Conference Water and Wastewater: Transportation Treatment, Management. – 2024. – 10 pages.

DOI<https://doi.org/10.1051/bioconf/202410704018/>.

Мукамбаев Нурбек Жээмбаевичтин 08.00.12 – бухгалтердик эсеп, статистика адистиги боюнча экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн «Кыргыз Республикасында калктын санынын өсүшү» темасында жазылган диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Ачкыч сөздөр: калктын саны, демографиялык потенциал, демографиялык коопсуздук, төрөлүү деңгээли, өлүм, миграция, социалдык өнүгүүнүн интегралдык индекси, калктын көбөйүшүн түзүмдүк талдоо, аялдар менен эркектердин санын болжолдоо, корреляциялык-регрессиялык моделдөө.

Изилдөө объекти: калкты өнүктүрүүнүн негизги процесстери.

Изилдөө предмети: Кыргыз Республикасында калктын туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуу үчүн негизги методологиялык ыкмалар жана практикалык эсептөөлөрдүн натыйжалары.

Иштин максаты: КР калкынын өнүгүүсүн камсыз кылуу боюнча теориялык-методологиялык негиздеме жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу. Изилдөө методдору: экономикалык статистиканын методдору (динамиканын катарлары, орточо жана салыштырмалуу чоңдуктар, топтор, графикалык жана индекстик методдор), болжолдоо, ошондой эле математикалык-статистикалык методдор (корреляциялык талдоо, регрессия).

Алынган жыйынтыктар жана алардын жаңылыгы: демографиялык потенциалды жана демографиялык коопсуздукту аныктоо методикасы аныкталды; социалдык өнүгүүнүн илимий жактан негизделген интегралдык индекси иштелип чыкты жана эсептелди; КР калкынын төрөлүшүнө жана жалпы өлүмүнө таасир этүүчү факторлорду негиздөө боюнча методикалык жоболор иштелип чыкты; КР тышкы миграциясына таасир этүүчү негизги көрсөткүчтөрдүн өз ара байланышын эсептөөнүн теориялык модели сунушталды; КРда эркектердин жана аялдардын санынын болжолдуу көрсөткүчтөрүнүн автордук эсеби берилди; өлкөнүн тургундарынын санынын беш жылдык бөлүштүрүү боюнча, ошондой эле курактык топтор боюнча өзгөрүү тенденциялары аныкталды;

Колдонуу даражасы: илимий жыйынтыктар жана сунуштар КР Социалдык өнүгүү министрлиги тарабынан КРда социалдык камсыздоону жана саламаттык сактоону өнүктүрүү программаларын иштеп чыгууда колдонулган. Изилдөөнүн жыйынтыктарын КР ЖОЖдорунда төмөнкү дисциплиналар боюнча окуу-методикалык комплекстерди, колдонмолорду жана программаларды иштеп чыгуу үчүн колдонуу максатка ылайыктуу: «Демография», «Региондук өнүктүрүү», «Калктын статистикасы», «Математикалык моделдөө».

Колдонуу чөйрөсү: негизги тыянактар жана сунуштар КР калкынын өнүгүүсүн баалоодо республикалык, облустук жана жергиликтүү башкаруу органдары тарабынан колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Мукамбаева Нурбека Жээмбаевича на тему «Развитие народонаселения Кыргызской Республики» на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.12 – бухгалтерский учет, статистика

Ключевые слова: народонаселение, демографический потенциал, демографическая безопасность, рождаемость, смертность, миграция, интегральный индекс социального развития, структурный анализ воспроизводства населения, прогноз численности женщин и мужчин, корреляционно-регрессионное моделирование.

Объект исследования: основные процессы развития народонаселения.

Предмет исследования: основные методологические подходы и результаты практических расчетов для обеспечения устойчивого развития народонаселения в КР.

Цель работы: теоретико-методологическое обоснование и разработка практических рекомендаций по обеспечению развития народонаселения КР. Методы исследования: методы экономической статистики (ряды динамики, средние и относительные величины, группировки, графический и индексный методы), прогнозирование, а также математико-статистические методы (корреляционный анализ, регрессия).

Полученные результаты и их новизна: выявлены методика определения демографического потенциала и демографической безопасности; разработан и рассчитан научно-обоснованный интегральный индекс социального развития; разработаны методические положения по обоснованию факторов, воздействующих на рождаемость и общую смертность населения КР; предложена теоретическая модель расчета взаимосвязей основных показателей, влияющих на внешнюю миграцию в КР; представлен авторский расчет прогнозных показателей численности мужчин и женщин в КР; выявлены тренды изменения численности жителей страны по пятилетнему разбиению, а также по возрастным группам; проведена оценка факторов, влияющих на демографическое развитие Кыргызстана: уровень брачности, расходы на здравоохранение, среднедушевой доход населения, расходы бюджета на охрану окружающей среды, ВВП КР, а также заработная плата.

Степень использования: научные результаты и рекомендации использовались Министерством социального развития КР при разработке программ развития социального обеспечения и здравоохранения в КР. Результаты исследования целесообразно использовать в вузах КР для разработки учебно-методических комплексов, пособий и программ по дисциплинам: «Демография», «Региональное развитие», «Статистика народонаселения», «Математическое моделирование».

Область применения: Основные выводы и рекомендации могут быть использованы республиканскими, областными и местными органами управления при оценке развития населения КР.

SUMMARY

dissertation by Mukambaev Nurbek Zheembaevich on the topic “Population Development of the Kyrgyz Republic” for the degree of Doctor of Economic Sciences, specialty 08.00.12 – accounting, statistics.

Key words: population, demographic potential, demographic security, fertility, mortality, migration, integral index of social development, structural analysis of population reproduction, forecast of the number of women and men, correlation-regression modeling.

Object of study: basic processes of population development.

Subject of research: main methodological approaches and results of practical calculations to ensure sustainable population development in the Kyrgyz Republic.

Purpose of the work: theoretical and methodological substantiation and development of practical recommendations to ensure the development of the population of the Kyrgyz Republic. Research methods: methods of factor analysis, methods of economic statistics (time series, average and relative values, groupings, graphical and index methods), forecasting, as well as mathematical and statistical methods (correlation analysis, regression).

The results obtained and their novelty: a methodology for determining demographic potential and demographic security was identified; a scientifically based integral index of social development has been developed and calculated; methodological provisions have been developed to substantiate the factors affecting the birth rate and overall mortality of the population of the Kyrgyz Republic; a theoretical model for calculating the relationships between the main indicators affecting external migration in the Kyrgyz Republic is proposed; the author's calculation of the forecast indicators of the number of men and women in the Kyrgyz Republic is presented; trends in changes in the number of residents of the country by five-year breakdown, as well as by age groups, were identified; An assessment was made of the factors influencing the demographic development of Kyrgyzstan: marriage rate, healthcare costs, per capita income of the population, budget expenditures on environmental protection, GDP of the Kyrgyz Republic, as well as wages.

Extent of use: scientific results and recommendations were used by the Ministry of Social Development of the Kyrgyz Republic when developing programs for the development of social security and healthcare in the Kyrgyz Republic. It is advisable to use the results of the study in universities of the Kyrgyz Republic to develop educational and methodological complexes, manuals and programs in the disciplines: “Demography”, “Regional Development”, “Population Statistics”, “Mathematical Modeling”.

Scope of application: The main conclusions and recommendations can be used by republican, regional and local authorities when assessing the development of the population of the Kyrgyz Republic.